

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİMDALI**

Yüksek Lisans Tezi

**IMMANUEL WALLERSTEIN'IN TOPLUMSAL
DEĞİŞİM KURAMI**

**Hazırlayan
TÜLAY KAYA
2501020100**

**Tez Danışmanı
Yard. Doç. Dr. Recep Ertürk**

İstanbul – 2005

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

SOSYOLOJİ Anabilim Dalında 2501020100 numaralı TULAY KAYA’NIN hazırladığı “IMMANUEL WALLESTEIN’IN TÜPLÜMSAL DEĞİŞİM KURAMI “konulu YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği’nin 10. Maddesi uyarınca 22/11/2005 SALI günü saat 14.00’de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin *kabulüne...*”ne* OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA
PROF.DR.KORKUT TUNA	<i>Kesin</i>	<i>[Signature]</i>
PROF.DR.ERHAN ATİKER	<i>Kabul</i>	<i>[Signature]</i>
YRD.DOÇ.DR.RECEP ERTÜRK	<i>Kabul</i>	<i>R. Ertürk</i>
YRD.DOÇ.DR.OYA OKAN	<i>Kabulü</i>	<i>Okan</i>
YRD.DOÇ.DR.FİLİZ BALOĞLU	<i>Kabul</i>	<i>Filiz Baloglu</i>

ÖZ

Çalışmamızın konusu, Immanuel Wallerstein'in toplumsal değişimi "Modern Dünya Sistemi" isimli kuramı ile nasıl açıkladığını ortaya koymaktır. Wallerstein kuramını, kapitalist dünya ekonomisinin insanlık tarihinde 16. yüzyılda oluşmaya başlamış olması ile temellendirmektedir. Wallerstein, modern dünya sistemi kuramı ile konuyla ilgili olarak 19. yüzyıl kuramlarının sınırlılığını aşma çabası sergilemekle birlikte, 20. yüzyılda gündeme gelen sorunları da 16. yüzyılda insanlık tarihinde ilk kez karşılaştığını öne sürdüğü süreç ile açıklama iddiasındadır. Bizi bu konuda bir çalışma yapmaya sevk eden de söz konusu bu iddiadır.

Çalışmamızda amacımız, Wallerstein'in toplumsal değişim kuramının ayrıntılı bir tanıtımını yapmaktan ziyade, kuramın özelliklerini kavrayarak, Wallerstein'in iddia ettiği kuşatıcılığını irdelemektir. Bu nedenle, öncelikle, Wallerstein'in kuramını tasvir ettiği üç ciltlik "**Modern Dünya Sistemi**" isimli çalışmasını araştırmamızın merkezine yerleştirdik.

ABSTRACT

The subject of our study is to bring up how Immanuel Wallerstein described the process of social change through his theory of The Modern World System. Wallerstein established his theory firmly on the view that the capitalist world-economy came into existence in the 16. century for the first time in the entire history of mankind. Wallerstein presented an effort to overcome the restraints of the related 19. century theories by his modern world system theory and he asserted that the problems of the 20. century could and should be explained with reference to the 16. century period. It was this assertion which urged us to make studies on this subject.

The aim of this study is to discuss the assertion of Wallerstein with regard to the broadness of his definitions, by comprehending the said theory's characteristics rather than presenting the details of his theory of social change. In this connection, we placed the three volume book of Wallerstein, The Modern World System, in which he described his theory at the center of our study.

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda, Wallerstein'in toplumsal değişim kuramını ele aldık. Yakın çevresinden birkaç arkadaşı tarafından kuramına yönelik olarak yapılan eleştirileri bir tarafa bırakırsak, Wallerstein ve kuramı üzerine yapılmış herhangi bir çalışma mevcut değil. Bu durum, çalışmamızın hazırlanışı sürecinde birtakım güçlüklerle karşılaşmamıza neden oldu. En temel güçlük, Wallerstein'in daha çok güncel yazıları ile gündemde oluşudur. Çalışmamızın konusu olan toplumsal değişim kuramına yönelik ne yerli ne de yabancı yeterli çalışmalar mevcut. Wallerstein'in toplumsal değişim kuramına yöneltilen eleştiriler de kuramı ancak belirli bir ölçüde kuşatıyor. Söz konusu eleştiriler, kuramı aşma ya da farklı bir bakış açısı getirme iddiası taşımıyorlar. Bu da temel bir güçlük olarak karşımıza çıktı.

Yukarıda saydığımız güçlükler bir yana, çalışmamızın gereği doğrultusunda temel başvuru kaynağımız Wallerstein'in ilk elden söyledikleri olmuştur ki bu noktada da bir başka güçlükle karşılaştık. Öncelikle, Wallerstein'in çalışmalarının tamamı henüz Türkçe'ye çevrilmiş değil. Çevrilenlerde ise temel güçlük, çevirilerin farklı yayınevleri tarafından dağınık bir şekilde yapılmış olmasıdır. Bu nedenle, yalnızca basılı metinlerle sınırlı kalmadık. Web adreslerini göstermek kaydıyla, özellikle Amerikan üniversitelerinin elektronik sayfalarından yararlandık.

Wallerstein'in toplumsal değişim kuramı başlıklı çalışmamız, "Wallerstein'in hayat hikayesi", "Amerikan Sosyolojisi ve Wallerstein" ve "Wallerstein'in Değişim Kuramı ve Modern Dünya Sistemi" alt başlıklı üç bölümden oluşuyor.

Tülay Kaya

Eylül—2005

İÇİNDEKİLER

ÖZ/ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vi
 GİRİŞ	 1
 I - BİRİNCİ BÖLÜM	
I. WALLERSTEIN'IN HAYAT HİKAYESİ	8
 II - İKİNCİ BÖLÜM	
AMERİKAN SOSYOLOJİSİ ve I. WALLERSTEIN	20
 III - ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
I. WALLERSTEIN'IN DEĞİŞİM KURAMI VE MODERN DÜNYA SİSTEMİ	32
 SONUÇ.....	72
KAYNAKÇA	79

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.: Aynı eser
a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
s. : Sayfa
ss.: Sayfalar arası
S. : Sayı
v.d.:Ve diğerleri
Yay.: Yayınları

GİRİŞ

Wallerstein, sosyolojide önemli bir isim. Wallerstein'in önemi elbette çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Wallerstein'i sosyoloji dünyasında kült isimlerden biri haline getiren olgu olarak, bu çalışmalarının 1945 sonrasına ve günümüze olan etkisine işaret etmek gerekir düşüncesindeyiz. Wallerstein, Batı sosyolojisinde günümüzde de yerini koruyan önemini, çalışmamız boyunca “dünya sistemi” —merkez-çevre— adıyla anacağımız kuramı ile kazanmıştır. Kuramındaki temel kaygı, insanlığın bütününe kapsayan bir değişim kuramı ortaya koyabilmektir. Wallerstein bu çaba ile, 19. yüzyıl kuramlarının sınırlılığını aşma kadar, 20. yüzyılın da sorunlarını bir biçimde kavrama iddiasındadır. Bizim Wallerstein'in kuramı ile ilgili bir çalışma yapma nedenimiz de söz konusu iddiadır. Bu çalışmamızda Wallerstein'in değişim kuramının ayrıntılı bir tanıtımını yapmaktan ziyade; kuramı sorgulayarak kavramayı çalışmamızın esas yönelimi olarak belirledik. Amacımız, söz konusu kuramın tüm toplumlar için uygulanabilir olup olmadığını irdelemeye çalışmaktır.

Çalışmamıza başladığımızda belli güçlüklerle karşılaştık. Wallerstein'in ileri sürdüğü anlamda dünya sistemini —merkez-çevre— kavrama ve özelliklerini ortaya koyma çabasını nasıl bir temele dayalı olarak yürütebileceğimizi belirlemek, bizim için bu güçlüklerin en başta geleni oldu. Wallerstein üstüne bir kitap yazmak ve öylelikle kuramının ayrıntılı bir tanıtımını yapmak çabasında değildik. O nedenle, tüm çalışmalarını tek tek tanıtmamıza gerek yoktu, ancak değişim kuramı da tüm çalışmaları değerlendirilmeden ortaya konabilecek bir konu değildi.

Wallerstein, Batı sosyolojisinin zirvesindeki isim.1976 yılından beri Binghampton Üniversitesi'nde sosyoloji profesörlüğü ve Fernand Braudel İktisad, Tarihsel Sistemler ve Uygarlıklar Merkezi'nde başkan olarak görev yapmaktadır. Bu görevler onun kendi görüşlerini etkin bir biçimde ileri sürmeye devam etmesine olanak sağladığı gibi, ekolünün hayatiyeti için vazgeçilmez bir koşul olan yeni öğrenciler edinmesini de mümkün kılmaktadır. Dünyanın dört bir yanında izleyicilerinin olması, eserlerinin yayınlanır yayınlanmaz çeşitli dillere çevrilmesi ve yalnızca kitaplarının çevirileriyle yetinilmeyerek, güncel politik olaylara yönelik on beş günde bir yayınlanan yorumlarının çok sayıda dile tercüme edilmesi boşuna

değildir¹. Bugün birçok sosyal bilimcinin gıpta ederek elde etmeye çabaladığı imkanlara o, erken dönemde sahip olmuştur. Bu imkanlar, Wallerstein'in görüşlerinin yaygınlaşmasına ve kendi dünya sistemi perspektifini temellendirmesine hizmet etmektedir.

Yüzyılımız sosyolojisinin bu zirve isminden yola çıkmak, bize son dönem Batı sosyoloji çalışmalarını kuşbakışı bir değerlendirme imkanı vermesi açısından da önemlidir. Wallerstein 20. yüzyılın en etkili düşünürlerinden biridir. Çalışmamız içinde yeri geldikçe yineleneyeceği ve yaşam öyküsünde de belirtileceği üzere, Wallerstein, 20. yüzyıl Batı sosyolojisinin doruk isimlerinden biridir. Konu ile ilgili ilk iddiamız budur.

İkinci bir güçlük, Amerikalı bir sosyolog olarak Wallerstein'in düşünce kaynakları ve temel problematiğinin ortaya konması sorunuydu. Wallerstein, Kıta Avrupası sosyoloji geleneği dışında yetişmiş bir sosyologdur. Buna karşılık, kendisinin Amerikan sosyolojisinin genel eğilimleri ile ne kadar örtüştüğü gibi bir soru da söz konusudur. Bu nedenlerle ve Wallerstein'in bir sosyolog olarak gelişimini açıklamak üzere, çalışmamızı Wallerstein'in biyografisi ile başlatıyoruz ve biyografisini çalışmamızın ayrılmaz bir parçası olarak görüyoruz. Çünkü çeşitli olgulara yönelik ilgisinin oluşumunun ve 20. yüzyıl Batı düşüncesine damgasını vuran düşüncelerinin gelişiminin biyografisi esas alınarak yakalanabileceği düşüncesini taşıyoruz. Bu hem onun düşünce kaynaklarını tespit edebilmek, hem de tartışmaya açmış olduğumuz kuramına düşünce dünyasında hangi aşamalardan geçerek varmış olduğunu daha net kavramak bakımından önemlidir. Bunların da ötesinde, bizi tezimizde biyografisine yer vermeye yönelten asıl kaygımız, Wallerstein'in değişim kuramı ile ilgili yeni bilgilere ulaşabilmektir.

Bu konu başlığını seçmekteki amacımız, Wallerstein'in tezinin —ki bu tez kendisi tarafından yaşadığımız dönemde geçerli iktisadi ya da politik birçok durumu açıklayabilen, genel geçer bir formül olarak ileri sürülüyor— iddia edilen evrenselliğini tartışmaya açmaktır. Toplumsal değişim konusu, sosyolojide üzerine

¹ Immanuel Wallerstein: “**Comments**”, (Çevrimiçi), <http://fbc.binghamton.edu/trcmpg.htm>, 11 Ocak 2005

kafa yorulan konuların başında geliyor. Toplumsal değişim sosyolojisinin bilim kimliğini kazandığı 19. yüzyılda ne kadar önem taşıyor idiyse, içinde bulunduğumuz dönemde de bir sosyoloji konusu olarak çekiciliğini hala muhafaza etmektedir. Bu anlamda Wallerstein'in kuramını tartışmak, son dönem toplumsal değişim tartışmalarında varılan aşamayı göstermek bakımından da yararlı olacaktır. Bundan da önemlisi, Wallerstein'in çabası ve ortaya koyduğu kuram, Kıta Avrupası toplum düşüncesi ile acaba ne şekilde ilişkilidir? Biz, arada kuvvetli bir bağ olduğunu iddia ediyoruz. Wallerstein, geleneksel Amerikan sosyolojisinin kaynaklarından çok, Kıta Avrupası kaynakları ile ilişkilidir. Elbette, temel problematiği de bu nedenle Kıta Avrupası sosyolojisinin problematiği ile ilgilidir. Arada olduğunu iddia ettiğimiz bu bağ gösterebilmek için, çalışmamızda öncelikle sosyolojide bir konu başlığı olarak "toplumsal değişim"den ne anlaşıldığını vermeye çalıştık. Bu bizim için aynı zamanda Wallerstein'in kuramının daha önce öne sürülmüş toplumsal değişim kuramlarından farklı, yeni ve kuşatıcı görüşler ve kanıtlar ileri sürüp süremediğini de netleştirecektir. Wallerstein'in değişim kuramını ele aldığımızda, bu sorunların cevabını bulabileceğimizi düşünüyoruz.

Wallerstein'in kimliğinin en belirgin yanı Amerikalı bir sosyal bilimci olmasıdır. Akademik biyografisine ve yazmış olduğu kitaplara baktığımızda, düşünce evrimini üç döneme ayırabiliriz: 1955-70 arasında başlıca araştırma alanı Afrika'dır. 1970 sonrasında ise modern dünya sistemi üzerine yoğunlaştığını görüyoruz. Dünya çapında tanınması ise, **Modern Dünya Sistemi: Kapitalist Tarım ve On Altıncı Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri** başlıklı çalışmasının 1974 yılında yayınlanması ile birliktedir. Kıta Avrupası geleneğine yönelişi ya da dahil oluşu da bu dönem ile birlikte gerçekleşmiştir. Wallerstein'in yönelimlerini inceleyerek, onun şahsında aynı zamanda Amerikan sosyolojisinin gelişim ve dönüşümü hakkında da fikir sahibi olabiliriz. Afrika çalışmaları ağırlıklı olarak saha araştırmalarıyken, 1970 sonrası çalışmalarıyla birlikte kuramsal alana geçiş yapmıştır. 1970'ler ile birlikte Amerikan sosyolojisinin dışına çıktığını; konu seçimi ve olayları değerlendirme tarzıyla Kıta Avrupası sosyolojisi ile temasa geçtiğini ve çalışmalarının Kıta Avrupası geleneğine özgü özellikler taşıdığını görüyoruz.

Saha çalışmaları Amerikan sosyolojisinde hakim olan bir yaklaşımdır ve Wallerstein'in modern dünya sistemi üzerinde çalışmaya başlamasıyla birlikte Amerikan sosyolojisindeki genel eğilimden ayrıldığını görüyoruz. Artık söz konusu olan kuramsal çalışmalardır. Üç ciltlik **Modern Dünya Sistemi** başlıklı çalışması, Amerikan sosyolojisinden kopuşunun kanıtı ve onu dünya çapında tanınmış bir sosyal bilimci haline getiren en temel eseridir. Bu eser aynı zamanda kuramsal sosyoloji çalışmalarında Kıta Avrupası'nın sınırlılıklarını aşan bir çerçeve de oluşturmuştur. Wallerstein'in yapmaya çalıştığı, 20. yüzyıl sosyolojisinde Kıta Avrupası'ndaki ve "eski dünya"daki tikanıklıkları aşacak bir çerçeve oluşturma çabasıdır. Wallerstein'in çalışmalarında iddia ettiğimiz türden bir dönüşüm yaşandığını kanıtlayabilmek amacıyla, Amerikan sosyolojisinin genel karakteristiklerinin bir değerlendirmesini de yapma gereği duyduk. Bu nedenle, biyografisinin ardından, değişim kuramının kaynaklarını, özelliklerini ve Amerikan sosyolojisi ile olan ilişkisini ayrı bir bölümde ele aldık.

Her ne kadar Amerikalı bir sosyolog olsa da, Wallerstein'in görüşleri bakımından daha çok Kıta Avrupası sosyal bilimcilerinden biri gibi davrandığını belirttik. Özellikle 1970 sonrası çalışmalarını dikkate aldığımızda, kendisini 19. yy sosyolojisi tartışmalarından tam olarak soyutlamaması da, Wallerstein'in ilgimizi çeken bir diğer yönü olmuştur. Wallerstein'in olguları değerlendirme tarzıyla Amerikan sosyolojisinden çok, Kıta Avrupası sosyoloji geleneğine dahil olduğu savımızı kanıtlayabilmek için onun düşünce kaynaklarına inme gereği duyduk. Bu noktada iki isim karşımıza çıkıyor: Braudel ve Marx. Konu üzerinde yoğunlaştığımızda görüyoruz ki Wallerstein kuramını ağırlıklı olarak bu iki ismin öne sürdükleri üzerinde temellendirmiştir.

Batı sosyolojisinin zirve bir ismi olması nedeniyle ve özellikle de bu alanda olan biteni kavrayabilmek bakımından, Wallerstein'in önemli bir konu başlığı olduğunu düşünüyoruz. Bu çerçevede, bir diğer önemli nokta ile karşılaşıyoruz ki o da, Amerikan toplum düşüncesinin, Batı düşüncesinin mihverinde yer almaya başlamasının büyük ölçüde Wallerstein ile mümkün olduğudur.

Sosyoloji, temel olarak günü anlama çabasıdır. Dolayısıyla Batı sosyolojisinde böylesine etkin ve siyasi kimliği de olan bir ismin düşüncelerinin dikkatlice incelenmesi, bize içinde yaşadığı toplumun genel gidişatını ve kaygılarını yakalama imkanı verecektir. Onun modern dünya sistemi tezini irdeleyerek toplumsal değişim anlayışını ortaya çıkarmaya çalışırken, cevabını arayacağımız belli sorularımız da olacak: Dünya sistemi Wallerstein'in iddia ettiği gibi gerçekten de kendine özgü bir başlangıca mı sahipti? On altıncı yüzyılda ortaya çıktığını iddia ettiği kapitalist dünya ekonomisi gerçekten de farklı değişimlere yol açmış mıydı? Devletlerarasında işleyen sistem, kapitalist dünya ekonomisinin bir sonucu mu gerçekten? Evrensellik genel geçerliği ifade eder, o halde Wallerstein'in merkez-çevre kuramı dünya üzerindeki bütün toplumları kuşatıyor mu? Bu yeni sistem, insanlığın gelişim sürecinde, temelde varolan ilişkilerde değişikliğe neden olmuş mudur? Özellikle bu son soru üzerinde yoğunlaşmak, sanırım sıraladığımız diğer sorularımıza cevap bulabilmemiz için de iyi bir başlangıç olacaktır.

Çalışmamızın mihverini Wallerstein'in toplumsal değişim kuramının oluşturduğunu dile getirdik. Bundan dolayı, Wallerstein'in toplumsal değişim kuramına dünya çapında getirilen eleştirilere de çalışmamızda yer vermemiz bir zorunluluk olarak karşımıza çıkıyor. Eleştirilerin yoğunluklu olarak 1990'lar sonrasındaki yakın çevresinden, Amerikalı olmanın artık tartışılmadığı bir dönemin sosyal bilimcilerinden geldiğini görüyoruz. Bunların her biri Batının geleceğine dair söz söyleme kaygısı taşırlar. Bu eleştiriler üzerinde durmak aynı zamanda bizim de kendi savımızı sınamamıza olanak sağlayacaktır. Kurama yöneltilen eleştirilere dair böylesi bir yaklaşımı benimsememizin nedeni, söz konusu eleştirileri en doğru ya da temel kriterler olarak kabul etmemiz değil, konuyu tüm yönleriyle ele aldığımızdan emin olmak ve yeni bir şeyler ekleyip ekleyemediğimizi, konuyu farklı bir açıdan değerlendirip değerlendiremediğimizi görebilme kaygısı taşımamızdır.

Çalışmamızda, Wallerstein'in modern dünya sistemine dair ortaya attıkları üzerinde özellikle durmak istedik. Çünkü değişim kuramını yakalayabileceğimiz ana kaynak, onun bu kapitalist dünya ekonomisinin ortaya çıkış aşamalarına dair ileri sürdükleridir. Bu nedenle çalışmamızı Wallerstein'in toplumsal değişim kuramı ile

sınırlı tutacağız. Kuramını sorgularken, 1993-1995 yılları arasında Gulbenkian Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılandırılması Komisyonu başkanı olarak görev aldığı ve birlikte yürüttüğü çalışmalarda kendi düşünce çizgisinde yeni bir döngünün işareti olacak şekilde sosyolojinin varlığını tartışmaya dahi yöneldiği bu komisyonun dünya çapında yankı uyandıran ürünü **“Sosyal Bilimleri Açın”** adlı çalışmayı ve sonraki yayınlarını çalışmamız kapsamı dışında bırakacağız. Söz konusu çalışma ve onu izleyen yayınlar ile neredeyse "sosyolojiye gerek yok" yollu bir söylem dile getirildiğinden, bu dönem ayrı bir çalışma yapmayı gerektirecek bir konudur.

Tezimizi sınavabilmek için kullandığımız başlıca kaynaklar Wallerstein’in ilk elden söyledikleridir; diğer bir deyişle, modern dünya sistemi üzerine yazmış olduğu kitaplardır. Türkçe’de yayınlanmış tüm kitaplarını taradık. Ayrıca, çalışmaya başladığımız dönemde henüz Türkçeleştirilmemiş ancak çalışmamızın kuşatıcılığı açısından gerekli olduğuna inandığımız kitaplara da —Modern Dünya Sistemi’nin ilk iki cildi gibi— ulaşma imkanı bulduk. Wallerstein’in baskısı tükenmiş kitaplarına ilişkin bilgilere de İnternet aracılığı ile çeşitli üniversitelerin resmi web sayfalarından ulaşabildik. Wallerstein’in toplumsal değişim kuramını geliştirmesine kaynaklık ettiğini düşündüğümüz isimlerle ilgili olarak da yerli ya da yabancı çeşitli kaynakları taradık.

Konumuzun özelliği nedeniyle bölümler arasında yönetmeliklerde dile getirilen “denge”nin tam oluştuğunu söyleyemiyoruz ancak değişim kuramının Batı toplum düşüncesinde bir gelişme ifadesi olduğunu, yeni tarihsel durumla örtüşen nitelikler taşıdığını iddia ediyoruz. Temel tezimiz de budur. Çalışmamızda bunu gösterme ve kanıtlama çabası içinde olacağız.

I - I. WALLERSTEIN'IN HAYAT HİKAYESİ

Immanuel Wallerstein, 28 Eylül 1930'da New York'ta dünyaya gelmiştir. Lise eğitimini II. Dünya Savaşı yıllarında New York'ta almıştır. Dünyadaki genel gidişat meselelerinin, Nazizm'e karşı savaş, faşizm ve dünya solundaki bölünmeler gibi konuların sürekli tartışıldığı, politika ile oldukça ilgili olan bir ailenin çocuğu olarak yetişiyor². Lise yıllarında Avrupalı olmayan dünyaya büyük ilgi duyuyor ve okumalarını bu çerçevede zenginleştiriyor. Bu dönemde, zamanını özellikle Gandhi ve Nehru okuyarak geçiriyor.

1947'de girdiği Colombia Üniversitesinde sosyoloji öğrenimi görmüş, daha okulun birinci yılında kampüsün en hareketli politik organizasyonu olan AVC'ye (American Veterans Committee) katılmıştır. Üniversite ve lise yıllarında gözlemlemiş olduğu komünistlerin sosyal demokratlarla ve sosyal demokratların komünistlerle ilgili söyledikleri, kafasında çeşitli soru işaretlerinin oluşmasına yol açmış ve daha sonraki yıllarda üzerine çeşitli kitaplar yazacağı “sistem karşıtı hareketler” olarak adlandırdığı konu ile daha yakından ilgilenmesine neden olmuştur. Colombia Üniversitesi'nde lisans eğitimini bitirdiği yıl olan 1951'de uluslararası gençlik kongresi'ne katılmış ve Afrika ülkelerinin politik arenalarında etkin olan delegeler ile tanışmıştır. Doğru yerde kilit isimler ile tanışmış olması onun daha sonra Afrika konusu üzerine uzmanlaşması için maddi ve manevi olanaklar sağlamıştır. 1952'de Dakar'da bir başka gençlik kongresine katılmıştır. Katıldığı bu kongreler onun Afrika'daki bağımsızlık hareketlerine ilgisini çekmiştir. Colombia üniversitesinde akademisyenliğe başladığı dönemde de ilgi alanı Afrika'dır. O dönemde, özellikle Fransız Batı Afrika'sında olan bitenlerle ilgilidir. Bu nedenle Paris'te bir süre yaşamıştır. Paris'te bulunduğu işte bu dönemde Annales Okulu ile temasa geçmiş ve daha sonra modern dünya sistemi isimli kuramsal çalışmasında etkilerini göreceğimiz belirli bir metodolojiyi benimsemesine yol açmıştır³. Fransızca biliyor olması, bu kongrelerdeki tartışma konuları ve tanıştığı insanlar Wallerstein'in o dönemki akademik yaşantısında Afrika çalışmalarına ağırlık vermesine yol

² Immanuel Wallerstein: “**The Development of an Intellectual Position**”, (Çevrimiçi) <http://www.yale.edu/sociology/faculty/pages/wallerstein>, 25 Mayıs 2004

³ Carlos A. Martinez-Vela: “**World Systems Theory**”, (Çevrimiçi) <http://web.mit.edu/esd.83/www/notebook/WorldSystem.pdf>, 17 Haziran 2005

açmıştır. Bu ilgi onu Avrupa’da alanında Afrika üzerine çalışan birkaç isimden biri yapmıştır. 1958’den 1971’e kadar lisans, mastır ve doktora eğitimini aldığı Colombia Üniversitesi’nin sosyoloji bölümünde akademisyen olarak kalmıştır.

Wallerstein, Amerikan ordusunda 1951-53 arasında askerlik görevini yerine getirip, Colombia’ya döndüğünde master tezini McCarthyism üzerine yazmaya karar vermiştir. Bu konuyu seçmesinde etkin olan olay, ABD’nin o dönemki koşullarıdır. Bununla ilgili olarak master çalışmasını tamamladığı tarihe bakmamız yeterli olacaktır: 1954. Bu tarih, savaş sonrası döneme tekabül ediyor. Bu dönemde, Kore savaşı ile birlikte anti-komünizm yükselişe geçmiş, Amerika’da McCarthyism sesleri yükselmeye başlamış ve toplum içinde belli bir popülerliğe ulaşmıştır. Wallerstein bu dönemde ülkesindeki entelektüel iklimden oldukça rahatsızdı. 1950 sonrasında uzunca bir dönem boyunca, soğuk savaş üzerinde en çok tartışılan konuların başında geliyordu. Wallerstein’in de konu üzerine makaleleri mevcuttur.

Doktorasını da Colombia üniversitesi’nde yapmıştır (1959). Daha üniversitede lisans öğrenciyken, Afrika ile oldukça ilgili olduğunu belirtmiştik. Hatta 1955’te Afrika üzerine çalışma yapmak ve tezini yazmak için burs bile almıştır. Tezi 'The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast' (Paris & La Haye 1964) ve kitapları 'Africa, The Politics of Independence' (New York 1961) ya da 'Africa: The Politics of Unity' (New York 1967) onun bir akademisyen olarak ilk dönem ilgi alanının Afrika kıtasındaki gelişmeler üzerine olduğunu gösterir. Doktora tezinde daha çok yapmaya çalıştığı, her iki bölgedeki gönüllü birliklerin, milliyetçi hareketlerin yükselişine etkilerinin bir karşılaştırmasıdır⁴. Afrika üzerine yoğunlaşması yirmi yıl boyunca sürmüştür. Hemen hemen Afrika’yı bir baştan diğerine seyahat ettiği bu yirmi yıl boyunca Afrika üzerine çok sayıda makale ve kitap yazmıştır. 1973’te (Amerika) Afrika Çalışmaları Birliği’nin başkanlığına getirilmiştir.

1968, Wallerstein’in hayatında önemli bir tarih. 1968 ile özdeşleşen öğrenci ayaklanmalarında aktif olarak yer almıştır. Wallerstein’in politik kimliği bilim adamı kimliğiyle başa baş gider. Daha net bir ifadeyle sosyolojik çalışmaları siyasetten

⁴ Charles Ragin, Daniel Chirot: “**Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**”, Çev. A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. bs., İstanbul, 1999, s. 280

bağımsız değildir. O dönem yardımcı doçent olarak görev yaptığı Colombia üniversitesinde öğrenci hareketlerine destek olmuştur. Wallerstein'in bu dönemki gelişmelere dayalı deneyimleri ve izlenimleri 'University in Turmoil: The Politics of Change' (New York 1969) isimli çalışmasında bulunabilir. Bu tarih sonrasında Stanford Davranış Bilimleri İleri İncelemeler Merkezi'ne, oradan da 1971'de Montreal'deki McGill üniversitesine gitmiş ve 1976 yılına kadar sosyoloji profesörü olarak görev yapmıştır. 1974'te akademik yaşamında yol ayrımını temsil eden Modern Dünya Sistemi'nin ilk cildini yayınlamıştır. McGill'deki bazı meslektaşları ile geçinememesi üzerine o dönem Binghampton'da görev yapmakta olan arkadaşı Terence K. Hopkins aracılığı ile 1976'da Binghampton Üniversitesi'ne gitmiştir ve bu tarihten itibaren Binghampton Üniversitesi bünyesinde sosyoloji profesörlüğüne devam etmektedir⁵. Wallerstein'e sunulan imkan bununla da sınırlı kalmamaktadır ayrıca üniversite bünyesinde dünya sistemi araştırmalarını daha etkin ve rahat bir şekilde yapabilmesi için Fernand Braudel adının verildiği bir merkez kurulmuştur. Bu merkezde aynı zamanda Review dergisi de yönetilir. Review dergisinin içeriği yine dünya sistemi üzerinedir. Bu dergide dünya sisteminin tarihi ve geleceği üzerine uluslararası makaleler yayınlanır. Binghampton'da New York Eyalet Üniversitesi'ndeki bu merkez, Wallerstein'in dünya sistemi görüşünü kurumsallaştırarak bir ekol oluşturmaya hizmet etmiştir. Halen Fernand Braudel İktisad, Tarihsel Sistemler ve Uygarlıklar Merkezi başkanı olarak görev yapmaktadır.

Wallerstein'in bir akademisyen olarak biyografisi, 20. yüzyıldaki Afrika Devletleri üzerine yaptığı çalışmalarla başlamıştır ancak 1974 ile birlikte rotasını 20. yüzyıldan 16. yüzyıla çevirdiğini ve Modern Dünya Sistemi analizi üzerine yoğunlaştığını görüyoruz. Afrika çalışmalarının hemen arkasından modern dünya sisteminin kökenini ve ortaya çıkış koşullarını araştırmak için çalışma alanı olarak Batı Avrupa'yı belirlemiş ve zaman olarak da 16. yüzyıla yönelmiştir. Wallerstein'in 1970'lere gelindiğinde artık yegane araştırma alanı modern dünya sisteminin ortaya çıkış koşullarıdır. Wallerstein'in bu konuya yönelişi onun gözünde bir çeşit aydınlanmadır.

⁵Lehrverbund European Social Structure&Cultural Globalization: **"Intellectual Biography"**, (Çevrimiçi),<http://www.zmk.uni-freiburg.de/Wallerstein/intellectual-biography.htm>, 30 Haziran 2005

” Eğer yeni devletler varsa, bunlar daha önceki yeni devletlerin izlediği modele göre hareket ediyor olmalıydı. Kimdi bu önceki yeni devletler? Bunların İngiltere, Fransa gibi ülkelerin 16. yüzyıldaki halleri olması gerektiğine karar verdim. Afrika’yı anlayabilmek için geri dönüp bu devlet yapılarını incelemem gerekiyordu. Geri döndüğümde tabii fark ettim ki bu düşünüş biçimi tamamen yanlıştı. Bir noktada bana fazla anlam ifade etmeyen manşetlerin peşinde koştuğumu fark ettim. Bu uyanış konuyu bir modern dünya sistemi olarak görmemi ve bu sistem üzerine yazmamı sağladı.”⁶

Wallerstein’e göre, aslında sosyal bilimlerin o güne kadar söylediklerinden daha farklı, henüz dile getirilmemiş, keşfedilmemiş olan bir şeyler vardır. Ona göre, devletlerin sınırları onları bağımsız birimler haline getirmeye yetmemektedir; bu devletler çok daha büyük bir sistemin politik parçalarıdır ya da sistemi sistem yapan, farklı aciliyetler taşıyan ve önem arz eden parçalardan her biridir. Zihnindeki bu merak ve keşifler ile 1974’e gelindiğinde, Wallerstein artık modern dünya sistemi isimli kuramıyla oldukça popüler bir isimdir.

Wallerstein’in Afrika üzerine yaptığı saha çalışmalarından kuramsal bir çalışma olan modern dünya sistemi başlıklı çalışmalarına yönelişini daha net kavrayabilmek için dönemin koşullarına bakmalıyız. Wallerstein’in kuramını geliştirdiği dönemde modernleşme teorisi birçok cepheden eleştiri alıyordu ve Wallerstein de karşı cephede bulunanlar arasında yer almıştır. Karşılaştırmalı bir bakış açısına sahip olan modernleşme kuramlarının kapsayıcılıktan uzak olduğunu ve Batı toplumunu varolan ilişkiler içinde doğru bir yere oturtamadığını düşünür. Tarihin de dışlanıyor oluşu Wallerstein’i bu kuramlarla ilgili rahatsız eden bir diğer husustu. Bunu da şu şekilde ifade eder: modernleşme teorisine alternatif bir açıklama modeli geliştirebilmek. Modernleşme kuramlarının ortaya attığı kavramsal çerçeveden sıyrılarak, kapitalizmin, endüstrileşmenin ve ulus devletlerin ortaya çıkışını araştırmak için daha sağlıklı bir teorik çerçeve oluşturulmalıydı. Çünkü ona

⁶Lehrverbund European Social Structure&Cultural Globalization: “**Cultural Globalization**”, (Çevrimiçi)<http://www.zmk.uni-freiburg.de/Wallerstein/cultural-globalization.htm>, 30 Haziran 2005

göre modern toplumsal değişim, ancak tarihsel olarak kavranan bir dünya sistemi bağlamında anlaşılabilir ⁷.

Wallerstein'in, onu dünya çapında tanınmış bir sosyal bilimci olmasına yol açan Modern Dünya Sistemi kuramını geliştirirken, diğer bir deyişle söz konusu kuramı ortaya koyarken belirli ön kabulleri elbette olmuştur. İşte bu ön kabullerin kaynağında iki isim sayabiliriz: Annales Okulu ve Marx. Tezini geliştirmesinde etkin olan isimler arasında özellikle Marx ve Braudel'in isimlerini vurgulamalıyız. Metodolojisini geliştirmesinde Annales Okulu'nun oldukça etkin olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle **la longue durée** yaklaşımını benimsemiştir. Bu yaklaşım ve tarihsel boyut, dünya sistemi kuramı ile birlikte, çalışmalarında önemli bir yer tutmuştur. Marx ile olan etkileşimi oldukça kuvvetlidir. Wallerstein'in Marksizm'i yeniden yorumlama çabası içinde olduğunun ve bu nedenle de Marksizm'in 20. yüzyıldaki en dikkate değer yorumcusu olduğunun söylenmesi yanlış olmayacaktır. Wallerstein, SSCB'nin dağılışı hiçbir şekilde sosyalizmin kapitalizm önündeki bir yenilgisi olarak değerlendirmeyecektir. Çünkü hali hazırdaki sosyalizm deneyimleri aslında Marx'ın sözünü ettiği, toplumların geçirmeleri gereken aşamalar sonucunda erişecekleri sosyalizmden çok uzaktır. Tanık olduğumuz sosyalizm deneyimleri, kapitalizmin yaratımı olmaktan öte herhangi bir şey değildir. Dolayısıyla, Marx'ın kuramında ya da öngörüsünde bir başarısızlık söz konusu değildir. Bunun dışında, özellikle kuramını geliştirme noktasında, sınıf çatışması kavramlaştırmasını Marx'tan devralmıştır.

Wallerstein, yüzyılımız sosyolojisinin en etkin isimlerinden biri. Dünya çapında takipçileri var. Amsterdam'dan Hong Kong Napoli'ye kadar birçok üniversitede konuk profesör olarak bulunmuştur. Yorumları vakit geçirmeden çok sayıda dile çevriliyor. Bu durum sanırım Wallerstein'in ne derece etkin olduğuna ilişkin somut bir örnektir. Çeşitli dönemlerde, sosyoloji, Afrika ve sosyal bilimler alanında faaliyet gösteren çok sayıda dernek ve organizasyonun üyeliğini ve başkanlığını yapmıştır. Birkaçını sıralayabiliriz: Dünya Uluslar Arası İlişkiler

⁷ Charles Ragin, Daniel Chiro: “**Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**”, s. 284

Derneği (1983-), Sosyoloji Araştırma Derneği (1980-), Uluslar Arası Afrika Enstitüsü (1978-84), Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Komisyonu 1071-1920 (1977-), Ulusal Akımlar ve Emperyalizm (1974-90, Başkan olarak), Uzakdoğu Çalışmaları Enstitüsü (Başkan yardımcılığı, Kyungnam Üniversitesi, Seoul 1992-), Sosyal Bilim Araştırma Divanı(1979-85)⁸. 1994-1998 yılları arasında Uluslar Arası Sosyoloji Derneği başkanlığını üstlenmiştir. 1993-1995 yılları arasında Gulbenkian Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılandırılması Komisyonu başkanı olarak görev almıştır ki bu komisyonun bir çalışması olan "**Sosyal Bilimleri Açın**" hem Wallerstein'in düşünce evriminde vardığı son aşamayı izlemek, hem de Batı sosyolojisinde olan biteni takip edebilmek açısından önemlidir.

Yazılarının yayınlandığı ve editörlüğünü yaptığı belli başlı dergiler ve çalışmalar şunlardır: Review Dergisi (1977-), Dünyanın Siyasi Ekonomisi Çalışmaları (Editör, 1978-), Modern Kapitalizm Çalışmaları (Editör Yardımcılığı, 1979-), Akdeniz Sosyal Bilimler Dergisi (1996-), Asyalı Bakış Açısı(1995-), Gelişme ve Değişme (1994-), Siyasi Coğrafya (1982-), Batı Afrika Sosyoloji Dergisi (1974-), Afrika Bugün (1968-), Kanada Sosyoloji Dergisi (1974-78), Afrika Siyasi Ekonomi Dergisi (1986-), Afrika Çalışmaları Bülteni (1965-69).

Şu anda ne hakkında yazıyor? Halen düşüncelerinin mihverini, kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel olarak ne olduğu oluşturuyor. Bunun dışında, sürekli ve düzenli olarak içinde olduğumuz anda neler olduğu üzerine yazıyor. Yorumlarında hakim olan konu başlığı ise Amerika ve politikaları. Halen Binghampton Üniversitesi'nde sosyoloji profesörlüğü yapmakta ve Fernand Braudel İktisadi, Tarihsel Sistemler ve Uygarlıklar Merkezi başkanlığı görevini sürdürmektedir. Şu anda dünya sistemi analizleri çalışmasına devam etmektedir ancak çalışmalarında yoğunlukla sosyolojinin bir bilim olarak varlığına ilişkin tartışmalar yönelmiştir.

Yazarın kitap ve makale başlıklarına baktığımızda, araştırma konularının özellikle Afrika ve modern dünya sistemi üzerinde odaklandığını görüyoruz. Üç

⁸ Immanuel Wallerstein:"Curriculum Vitae", (Çevrimiçi), www.fbc.binghamton.edu/iwcv.htm, 30 Eylül 2003

ciltlik Modern Dünya Sistemi isimli çalışması en temel eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yazarın kitaplarının kronolojik sıralaması şöyledir:

Henüz Türkçe'ye Çevrilmemiş Kitapları

Africa, The Poitics of Independence, 1961:

Afrika'nın bağımsızlığı üzerine bir çalışmadır. Kitapta kapsamlı genellemeler ve karşılaştırmalar var. Sonraları karşısında duracağı modernleşme teorileri doğrultusunda yazılmış bir kitaptır. Amerikan sosyolojisi geleneğine uygun olarak yapılmış, saha araştırmalarına dayalı bir çalışmadır.

The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast, 1964:

Wallerstein'in doktora tezidir. Modernleşme kuramı çerçevesinde yapılmış bir çalışmadır. Wallerstein'in siyasal kimliğine dair ipucu içermez. Gana ve Fil dişi Sahilleri'ndeki sömürge karşıtı milliyetçi hareketleri karşılaştırmalı olarak sunar. Saha araştırmasına dayalı bir çalışmadır.

Africa: The Politics of Unity, 1967:

Afrika'nın bağımsızlığına dair yazdığı ikinci kitap olarak algılanabilir, ancak bu ilkinden oldukça farklıdır. Modernleşme kuramı kehanetlerinin Afrika'da beklentilere yanıt vermediği bir dönemde kaleme alınmış bir çalışmadır. Önemli olan yanı, Wallerstein'in modern dünya sistemine yoğunlaşmasının ilk sinyallerini verdiği kitap olmasıdır. İlk kez bu kitapta Afrika birliği hareketinin ortaya çıkışının dünya sistemi çerçevesinde çözümlenmesi gerektiğini öne sürer. Burada dünya sistemi kavramlaştırmasının içeriği daha sonra karşılaştığımız kavramlaştırmadan daha dardı ve daha çok ABD ve SSCB arasında cereyan eden ekonomik ve siyasal ilişkileri kapsıyordu.

University in Turmoil: The Politics of Change, 1969:

1968 olaylarının hemen arkasından yazılmıştır, Amerikan üniversitelerindeki huzursuzluğu, aslında o dönem Amerika'da yaşanan daha büyük sorunlara bağlar.

Africa: Tradition&Change (Eveleyn Jones ile birlikte), 1972

The Capitalist World-Economy, 1979:

Bu kitabında Wallerstein daha çok burjuvazi ile proletarya ve merkez-çevre çatışmaları, kapitalizmden feodalizme geçişten ne anlaşılması gerektiği, sosyalist devletlerin kapitalist dünya sistemi ile olan ilişkisi üzerine yoğunlaşan makalelere yer vermiştir. Bu kitap, Wallerstein'in makalelerini topladığı üç ciltlik serinin ilkidir. Tekil olduğunu iddia ettiği dünya sistemi içinde kapitalizmin döngülerini anlatır.

World-Systems Analysis: Theory and Methodology, (Terence K. Hopkins ve arkadaşlar), 1982:

Wallerstein bu kitabıyla, ilk kez tek bir cilt içinde, en bildik çalışması olan modern dünya sistemi analizlerine ve modern dünya sisteminin ne üzerine temellendiğine, onun işleyişine ve geleceğine dair net bir özet verir. Ayrıca, modern dünya sistemi analizlerinin en karakteristik özelliklerini de açıklar. Vurgusunu dünya sistemi içindeki ulus devletlere değil, bir bütün olarak sistemin kendisine yapar. Modern dünya sistemini devletler, firmalar, ev halkı, sınıflar, etnik gruplardan oluşmuş bir sosyal realite olarak değerlendirir. Ayrıca, modern dünya sisteminin oluşum sürecini ve gelişimini etkileyen ana olaylara vurgu yapar; 16. yüzyıl, 1789, 1968 gibi.

The Politics of the World-Economy: The States, the Movements and the Civilizations, 1984:

1978-1982 arasında yazmış olduğu makalelerini kapsar. Modern Dünya Sistemi ve The Capitalist World Economy isimli kitaplarında irdedeği dünya sistemi perspektifinin politik ve teorik uygulamaları üzerinde durur. Makalelerinde ABD VE SSCB'nin dünya sistemi içindeki rolleri, Üçüncü Dünya Ülkeleri ile kapitalist merkez devletlerin ilişkileri gibi güncel konulara ağırlık verir. Kitap, içerik itibarıyla üç ana bölümden oluşur: Devletlerin rolleri, sistem karşıtı hareketler ve medeniyet.

Africa and the Modern World, 1986

Incorporation into the World-Economy: How the World-System Expands, (T. K. Hopkins, R. Kasaba, W. G. Martin, P. D. Phillips ile birlikte), 1987

The Modern World-System, III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730-1840's, 1989

İngiltere'nin 18. yüzyılda ekonomik anlamda hegemonik bir güç olarak nasıl ve niçin yükselişe geçtiğine dair bir açıklama girişimidir. Bu dönem gerçekleşen devrimlere vurgu yapar. Endüstri Devrimi, Fransız Devrimi elbette önemlidir, ancak 18. yüzyılın hiçbir devrimi kapitalist dünya ekonomisi için radikal bir mücadeleyi ifade etmez. Çünkü yazara göre feodalizmden kapitalizme geçiş çok uzun zaman önce zaten ortaya çıkmıştı.

Transforming the Revolution: Social Moviments and the World-System, 1990

The Essential Wallerstein, 2000:

Bu kitap bir bakıma Wallerstein'in düşünce dünyasında ve akademik yaşamında ürettiklerinin ortaya çıkışını ve gelişimini sunar. Kitapta yer verilen seçkin makalelerinden yola çıkılarak, onun düşünce gelişiminin Afrika çalışmalarından Modern Dünya Sistemi Teorisine ve son dönemlerde üzerinde yoğunlaştığı kapitalist dünya-ekonomisinin krizlerine uzanan genel bir değerlendirmesine varılabilir. Makaleler içeriklerine göre dört bölümde toplanmıştır. İlk bölüm Afrika çalışmaları üzerinedir. Genel olarak araştırmalarının temel noktaları ikinci bölümdeki makalelerde toplanmıştır. Bu bölümde, farklı bölgelerin dünya sisteminin bir parçası olmalarının bir sonucu olarak politik, ekonomik ve sosyal anlamda neden farklı gelişmeler gösterdiği üzerine yoğunlaşır. Üçüncü bölüm modern dünya sisteminin temel kurumları üzerine yoğunlaşır. Dördüncü bölümde ise sistemde yaşananlar, geleceğe dair beklentiler ve olası durumlar irdelenmiştir⁹.

⁹Frank Elwell: "Major Works by İmmanuel Wallerstein", (Çevrimiçi),

Editörlüğünü Yaptığı Kitaplar

- Social Change: The Colonial Situation, 1966:

Wallerstein'in akademik çalışmalarında radikal değişimlerin gerçekleşmekte olduğuna dair ilk işaretlerin görüldüğü bir çalışmadır.

- The University Crisis Reader, Vol.I: The Attack on the Liberal University; Vol II: Confrontation and Counterattack (Paul Star ile birlikte), 1971

- World Inequality, 1975

- Political Economy of Contemporary Africa, Vol I: Sage Series on African Modernization and Development (Peter C. W. Gutkind ile birlikte), 1976

- Processes of the World System, (Terence K. Hopkins ile birlikte), 1980

- The African Liberation Reader: Documents of the National Liberation Movements, 1:The Anatomy of the Movements; 2: The National Liberation Movements; 3: The Strategy of Liberation (Aquino de Bragança ile birlikte), 1982

- Labor in the World Social Structure, 1983

- Households and the World-Economy (John Smith ve Hans-Dieter Evers ile birlikte), 1984

- L'Europa e l'economia politica del sistema-mando (Riccardo Parboni ile birlikte), 1987

- How fast the Wind? Sauthern Africa, 1975-2000 (Sergio Vieira ve William G. Martin ile birlikte), 1991

- The World-Economy, 1991

- Long Waves, 1991

- Creating and Transforming Households: The Constraints of the World Economy (Joan Smith ile birlikte)

- New Findings in Long-Wave Research (Alfred Kleinknecht ve Ernest Mandel ile birlikte), 1992

Türkçe'ye Çevrilmiş Kitapları

Sistem Karşıtı Hareketler (Giovanni Arrighi ve Terence K. Hopkins ile birlikte), 1991

İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler (Eienne Balibar ile birlikte), 2000

Jeopolitik ve Jeokültür, 1993

Büyük Kargaşa Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi (Amin, Arrighi, Frank ile birlikte), 1993

Sosyal Bilimleri Açın, 1996

Sosyal Bilimleri Düşünmemek, 1999

Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi(1945-2025) (Hopkins ile birlikte), 2000

Ütopistik: Ya da, 21. Yüzyılın Tarihi Seçimleri, 2001

Güncel Yorumlar, Eylül 2001

Bildiğimiz Dünyanın Sonu: 21. Yüzyıl için Sosyal Bilimler, 2000

Tarihsel Kapitalizm, 2002

Liberalizmden Sonra, 2003

Yeni Bir Sosyal Bilim için, Şubat 2003

Amerikan Gücünün Gerileyişi, 2004

Modern Dünya Sistemi, I: Kapitalist Tarımı ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri, Bakış Yayınları, İstanbul, 2004

Modern Dünya Sistemi, 2: Merkantilizm ve Avrupa Dünya Ekonomisinin Birleşmesi 1600-1750, 2005

II - AMERİKAN SOSYOLOJİSİ ve I. WALLERSTEIN

Wallerstein, yüzyılımız sosyolojisinin zirvesinde yer alan Amerikalı bir sosyolog. Ancak akademik biyografisinden yola çıkarak çalışmalarını değerlendirdiğimizde, ne derece Amerikan sosyoloji geleneğine dahil Amerikalı bir sosyolog olduğu tartışılır; özellikle 1970 sonrası çalışmalarını dikkate aldığımızda Wallerstein'in Amerikan sosyolojisinden ziyade Kıta Avrupası sosyoloji geleneğine dahil olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu yargıya varışımızı netleştirebilmek ve aynı zamanda Wallerstein'in tartışmaya açtığımız kuramı çerçevesinde temel problematiğini ortaya koyabilmek için Amerikan sosyolojisinin genel karakteristiklerine göz atmak bir zorunluluk olarak karşımıza çıkıyor. Bunlara ek olarak, Wallerstein'in Kıta Avrupası sosyoloji geleneği dışında yetişmiş bir sosyolog olarak Amerikan sosyolojisinin genel eğilimleri ile ne kadar örtüştüğü sorunu, üzerinde durmamız gereken konulardan biridir.

Sosyoloji 19. yüzyılda bilimsel bir kimlik kazanmıştır, bir anlamda Sosyoloji Batı'nın 19. yüzyılda dünya egemenliğini ele geçirdiği dönemin ürünüdür. "19. yüzyılda, Batı o güne değin tarihte eşi görülmemiş bir üstünlüğü, dünya egemenliğini ele geçirir"¹⁰. Bu süreci etkileyen olaylar Batı Avrupa'nın o dönemki sorunlarıdır. Neydi bu temel sorunlar? Toplum içi ve devletler arası çekişmeler. Toplum içi çekişmelerle kastımız halk ayaklanmalarıdır. Bu dönem karşılaşılan halk ayaklanmalarını daha öncekilerden ayıran temel özellik, çözümünden pay almak isteyen insanların tarihin akışına yön vereceklerine inanmalarıdır. 19. yüzyıl Avrupası'nın en büyük kaygısının bu halk hareketlerini denetim altına almak olduğunu söyleyebiliriz¹¹. 19. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'nın temel kaygısı, elde edilmiş bulunan dünya egemenliğini yaygınlaştırmaktı. Dünya egemenliğini yönlendiren Batı Avrupa idi. 19. yüzyıl Kıta Avrupası sosyoloji geleneği bu gelişmeler çerçevesinde oluşmuştur. 20. yüzyıla gelindiğinde söz konusu durumda bir farklılaşma görülmektedir. Amerika'nın II. Dünya Savaşı'ndan endüstrisi yara almadan çıkan tek ülke olması, yansımalarını sosyolojide de bulacaktır. 19. yüzyılda sosyolojideki genel eğilimleri ve tartışmaları yönlendiren Kıta Avrupası iken, II.

10İsmail Coşkun: "Modernleşme Kuramı Üzerine", İstanbul, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi 1. Sayı, İÜEF Basımevi, 1989, s. 290

11 Baykan Sezer: "Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi", İÜEF Yay., Ankara, 1997, s.2

Dünya Savaşı'yla birlikte bu yerde Amerikan sosyolojisini görüyoruz. Amerika'nın dünya siyasetinde etkin rol oynamasında hiç kuşkusuz belirleyici olan bir diğer etken, savaşa en son katılan devlet olarak II. Dünya Savaşı'ndan yara almadan çıkmış olmasıdır. II. Dünya Savaşı, sonuçları itibariyle dünyadaki dengeleri sarsmıştır. Zafer, sonuçları açısından değerlendirildiğinde aslında büyük oranda Amerika'nın olmuştur. II. Dünya Savaşı'na çok daha kuvvetli girmiş ve savaş sonrası gücünü dünya siyasetinde çok daha etkin bir biçimde kullanmıştır. Çünkü savaşın sonucunu belirleyen Amerika olmuştur. En önemlisi de toplumlararası ilişkilerde 1945 sonrası Batı dünya egemenlik ilişkilerini yürütme sorumluluğu Avrupa'dan Amerika'ya geçmiştir¹². II. Dünya Savaşı bir bakıma, Avrupa'nın kendi içindeki çekişmesinin bir göstergesidir. Batı'nın dünya denetiminde bir sorun vardır ve Amerika bu noktada devreye girer ve Batı'nın sözcülüğüne soyunur. Bu da Amerika'ya dünya siyasetinde güçlü bir konum sağlamıştır.

Toplumlararası ilişkileri yönlendiren taraf olmak önemlidir. Çünkü söz konusu tarafa, ilişkide bulunulan diğer toplumlara kıyasla güç ve ayrıcalık sağlayarak birçok konuda söz söyleme hakkı verir. Toplumlararası ilişkilerde elde edilmiş böylesi bir güç, konusu toplumdaki gelişmeler olan sosyolojiye de yansıyacaktır elbette. 1945 sonrası savaştan yara almadan güçlü bir şekilde çıkan Amerika, ekonomi alanında dünyanın geri kalanına yön verme gücü elde etmiştir. Amerikan hegemonyası yalnızca ekonomi ve siyaset alanıyla sınırlı kalmamış, toplumlararası ilişkilerde elde etmiş olduğu yön verme gücünü sosyoloji alanında da uygulamaya geçirebilmiş ve bu da Amerikan sosyolojisinde bir sıçrama gerçekleşmesine neden olmuştur. Özellikle 1945 sonrası Amerika'nın artan gücüne paralel olarak, sosyolojide de Amerikan sosyolojisinin etkinliğinin artışına tanık oluyoruz.

Amerika toplumlararası ilişkilerde önderliği, Batı geleneksel yayılcılık anlayışı dışında bir yol izleyerek ele geçirmiştir. Amerika'yı geleneksel çözüm yolu dışında bir çözüm aramaya iten güç ya da koşullar, konunun anlaşılması bakımından önemlidir. Her şeyden önce o dönemin güçlerini ve söz konusu güçlerin

¹² İsmail Coşkun: “**Modern Devletin Doğuşu**”, Der Yay., İstanbul, 1997, s. 253

toplumlararası ilişkilerde etkinliklerini muhafaza etme yollarını göz önünde bulundurduğumuzda, ilk olarak karşımıza bir fark olarak Amerika'nın klasik anlamda kolonisinin olmayışı gerçeği çıkar. Amerika, geleneksel ilişkiler dışında ilişkiler geliştirmek zorunda kalmıştır ve Amerika'nın bunu gerçekleştirebilmek için bulduğu çözüm, yeni ilişkiler kurulması gereken yerlerde kendi kültürünü yaygınlaştırmak olmuştur. Bu amaçla okullardan ve misyoner faaliyetlerden ağırlıklı olarak yararlanmıştır. Çünkü bu yolla, baskı altına almaya çalıştıkları kültürü daha yakından tanıma fırsatı bularak, kendi kültürlerini herhangi bir reaksiyona izin vermeden yayabilme imkanı elde ediyorlardı. Üzerinde etkinlik kurmaya çalıştıkları toplumları ve kültürleri daha yakından tanımaya çalışıyorlardı; çünkü yeni ilişkilerde taraflardan biri olarak esas sözü söyleyenin kendileri olmasını istiyorlardı. Söz konusu siyaseti, Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çalışmalarını hatırlayarak örneklendirebiliriz. O dönem Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde açılan okulları bu çerçevede değerlendirmeliyiz. Yine aynı şekilde nasıl ki Doğu, geleneksel ilişkilerde bir önem arz ediyorsa Amerika'nın Osmanlı'ya yaklaşımında da aynı ilgi söz konusuydu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu Doğu'ya ulaşma ve en nihayetinde Asya'ya ulaşma noktasında kritik bir konumdaydı¹³.

20. yüzyıla gelindiğinde, Amerika artık Batı'nın dünya egemenliğinin sözcüsü haline gelmiştir. Amerika'da ortaya atılan Wilson Prensipleri'ni, Amerika'nın bu görevi devralma başvurusu olarak değerlendirebiliriz. Çünkü Wilson Prensipleri ile Amerika, Batı merkezli güç dengeleri içine daha etkin olarak katılma talebinde bulunmuştur¹⁴. Endüstriyel gelişmesi de bu girişiminde hem itici hem de hem de kuvvetlendirici bir özellik olmuştur. Amerika, söz konusu gelişmelerle birlikte, 20. yüzyıla oldukça güçlü bir şekilde girecek ve 19. yüzyılın toplumlararası ilişkilerinde oldukça güçlü bir konumda bulunan İngiltere'nin tahtını sallayacak ve sanayi ve yatırım alanlarındaki çalışmaları ile ticaret ve sınai üretim alanında İngiltere ve Almanya ile başa baş yarışacak hale gelmiştir. 20. yüzyılın başına gelindiğinde, Amerikan ekonomisi Avrupa'yı finansal bakımdan destekleyecek kadar güçlenmiştir.

¹³ Oya Okan: "Amerika'nın Dünya Devleti Olma Çabaları ve Türkiye", **500. Yılında Amerika**, (Yayına Hazırlayanlar: Recep Ertürk- Hayati Tüfekçioğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 155

¹⁴ Ufuk Özcan: "Wilson Prensipleri Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 4. Sayı, 1997, s. 37

Elde etmiş olduğu yeni konum, Amerika'ya Avrupa'nın büyük devletleri arasında birçok uluslararası meselenin çözümünde söz söyleme hakkı sağlamıştır¹⁵.

Yukarıda kısaca Amerika'nın toplumlararası ilişkilerde güçlü bir konuma yükselmesiyle sonuçlanan gelişmelerin genel bir değerlendirmesini verdik. Bunu yapmaktaki amacımız Amerikan sosyolojisinin sergilediğı karakteristik özellikleri daha anlaşılır bir çerçeveye oturtabilmektir. Çünkü sosyolojide Amerikan sosyolojisinin etkinliğı, Amerika'nın toplumlararası ilişkilerde edindiğı konum ve deneyimlere bağılı olarak artmıştır. Sosyoloji kürsülerinin genel olarak uğraşı alanları ortaktır, ancak özelde olaylara bakış ve değerlendiriş biçimi bir ülke içerisinde bile farklılık gösterirken, ülkeden ülkeye daha bariz farklılıklar göstermesi şaşırtıcı olmaktan çok uzaktır. Sosyolojik çalışmalar, içinde yürütüldükleri toplumun sorunlarından, toplumlararası ilişkilerde geçirdiğı serüvenden bağımsız olamaz. Bu nedenle Kıta Avrupası sosyoloji geleneğinden, Türk sosyolojisinden ya da Amerikan sosyolojisinin varlığından söz edebiliyoruz. Bu çerçevede Batı Avrupa'nın karşılaştığı sorunları Amerika'nın kimliğini kazanma sürecinde karşılaştığı sorunlarla karşılaştırdığımızda ya da daha genel olarak Batı Avrupa tarihini Amerikan tarihi ile karşılaştırdığımızda, Amerikan sosyolojisinin Kıta Avrupası sosyoloji geleneğinden farklı özelliklere sahip olduğı ortaya çıkar. Şöyle ki, 19. yüzyılda Amerikan sosyolojisinin varlığından bile söz edilemezken, 20. yüzyılın Amerikan sosyolojisinin altın çağı olduğunu söyleyebiliriz.

“Amerika'da sosyoloji, kıta geleneğinden, Avrupa sosyolojisinden farklı özellikler göstermektedir... Toplumlararası ilişkilerde, Batı egemenlik ilişkilerinin yürütülmesinde, Amerika'nın artan ağırlığına bağılı olarak, Amerikan sosyolojisi, sosyolojiye hakim hale gelmiştir.”¹⁶

Kıta Avrupası ve Amerika'da sosyolojinin farklı seyirler izlemesinin altında yatan temel neden farklı tarihsel deneyimlere sahip olmalarıdır. Dolayısıyla öncelikli olarak bakmamız gereken, Amerika'nın keşfinden itibaren yaşadığı tarihsel deneyimleridir. Amerika ile ilgili olarak ilk akla gelen tarih hiç kuşkusuz 1492'dir. Amerika oldukça genç bir ülke ve 1492'de gerçekleşen keşfi Kıta Avrupası'nda da

¹⁵ A.e., s. 39

¹⁶ İsmail Coşkun, “Modern Devletin Doğuşu”, s. 254

birçok değişikliğe neden olmuştur. Amerika'nın keşfi 1492'dir ancak Amerika'nın keşfini tetikleyen olgu aslında 1453'te İstanbul'un fethidir. Şöyle ki, 1492 aslında Batı'nın, 1453 ile birlikte dünya ticaret yollarını denetim altına alan Osmanlı İmparatorluğu ile karşılaşmadan izleyebileceği alternatif yollar arayışının bir ürünüdür¹⁷. Portekizli denizciler Hindistan'a güney Afrika'dan dolaşarak ulaşabilecekleri bir yol araştırıyorlardı. Vasco da Gama'nın Doğu Hindistan yolunu bulmasının ardından keşiflerin ardı arkası kesilmemiştir. Uzak doğu ülkeleriyle yapılan ticaret genişlemiştir. Deniz ticareti ve keşfedilen yeni yerlerin egemenliği önceleri İspanya ve Portekiz'in elindeyken, İspanyolların söz konusu hakimiyeti 1588'de armadalarının yenilgiye uğraması ile İngilizlere; Portekiz'inki ise 1600'lerde İngiltere ve Hollanda'ya geçmiştir. Hollandalılar, 1602'de "Doğu Hindistan Kumpanyası"nı kurmalarıyla dünya ticaretinde oldukça etkin hale gelmişlerdir. Bu ölçekte ticarete etkinlik 19. yüzyılda İngiltere'nin eline, 20. yüzyılda da Amerika'nın eline geçmiştir. Bu dönemde, denizlerdeki ticarete pay sahibi olan taraf olmak oldukça karlıydı. Çünkü nakliyatı daha ucuz ve güvenli hale getiriyordu.

Batı'nın alternatif bir yol arayışında olması boşuna değildir. Çünkü Osmanlıların İstanbul'u fethetmeleri kara yolculuğunu tehlikeli ve masraflı bir hale getirmişti¹⁸. İstanbul'un fethi ile Batı tam bir açmaza düşmüş, muhtaç olduğu Doğu'nun zenginliklerine Osmanlı ile karşılaşmadan ulaşmanın yollarını aramak zorunda kalmıştır. Batı'nın tarih sahnesine çıkışı Doğu ile kurduğu ilişkiler sonucudur. Amaçları, hayallerini süsleyen Doğu'nun ihtişamlı zenginliklerine ulaşmaktır. İstanbul'un fethi Batı için hayallerine vurulan bir darbedir ancak içinde bulundukları koşullar gereği hayallerinden vazgeçemeyecek durumdadırlar¹⁹. Çünkü Batı, bu dönemde nüfusunu beslemek konusunda kendi dışındaki bir topluma bağımlı olduğu için 1453 ile birlikte büyük bir zorluk içine düşmüştür. Tarih içinde söz konusu soruna getirdiği çözüm, kendi dışındakilerle ilişki kurmak olmuştur. Amaç

¹⁷Recep Ertürk- Hayati Tüfekçioğlu: " **500. Yılında Amerika**", Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 11

¹⁸Safa Erkün:"Tarihi Bitirdiği Sanılan Coğrafya (Amerika'nın Keşfinin 500. Yıldönümünde) Bir Tarih Felsefesi Denemesi ", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 4. Sayı, İÜEF Basımevi 1997, s. 11

¹⁹ Recep Ertürk: "Batı Efsaneleri ve Amerika Kıtası", **500. Yılında Amerika**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, ss.113-122

Doğu'ya ulaşmakken, tamamen tesadüfi olarak Amerika keşfedilmiş ve o dönemki sorunlarına çözüm olan hayal bile edemeyecekleri zenginliklerle karşılaşmışlardır. Amerika'nın keşfi, yalnızca Batı Avrupalı cesur denizcilerinin ya da onların denizcilikteki maharetlerinin bir sonucu değildir. Amerika'nın keşfi, Batı'nın Doğu'ya ulaşma çabalarının bir ürünüdür. Bu insanların hali hazırda zaten kaybedecek bir şeyleri yoktu. Tam tersine, bu tür seferlerde çizgi dışı nüfus, yani Batı toplumunun kendi içinde barındırmak istemediği, diğer bir deyişle varlıklarının pek bir kıymeti olmayan, beslemekte güçlük çekilen insanlar kullanılmıştır. Batı, uygarlığın merkezi saydığı Yunan döneminden dünya egemenliğini ele geçirdiği 19. yüzyıla kadar, beslemekte güçlük çektiği bir çizgi dışı nüfus sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorun aslında Batı tarımına has özelliklerden kaynaklanmaktadır. Neydi bu üstesinden gelinemeyen temel sorunlar? Ekilebilir toprakların yetersizliği ve Batı tarımının sınırlılıkları²⁰. Amerika'nın keşfi Batı'da yeni bir dönemin başlamasına yol açmıştır. Amerika'nın toprakları çok geniş ve verimli ve de kıymetli madenler açısından zengindir. Amerika'nın keşfini, açmazda olan Batı Avrupa için büyük ikramiye vurdugu piyango gibi değerlendirebiliriz. Amerika'nın keşfi Batı için sorunlarından kurtulmasını sağlayacak yeni imkanlar demektir. Tarihleri açısından kıyaslandığında, Amerika çok gençtir ve yeni olanaklarla doludur ve bu da Kıta Avrupası ile Amerika'nın birbirinden farklı gelişmeler yaşayacağını ve dolayısıyla bu gelişmelere bağlı olarak farklı tarihsel gelişmeler göstereceğinin bir kanıtıdır.

“Burada Batı, geleneksel ilişkilerin dışında ve ondan bağımsız olarak yeni ilişkiler başlatabilme ve yeni ilişki biçimlerini örgütlenme başarısı gösterebilmiştir. Amerika'da Batı'nın geliştirdiği ilişki ve bu ilişkinin biçimleri, bizzat kendisinin kurmak, geliştirmek, biçimlendirmek durumunda olduğu ilişkilerdir.”²¹

Batı, Amerika deneyi ile birlikte ilk kez üretim ilişkilerini kendisi örgütlemek durumunda kalmıştır ve “devletin bulamadığı çözümlere bireyler aracılığıyla ulaşıncaya ve bu girişimler Batı lehine gerçekleşince...”²² Amerika için kendine güven duygusu yaratmıştır. Amerika, genç bir ülke olarak Batı Avrupa'nın

²⁰ Baykan Sezer: “Doğu-Batı İlişkileri Açısından batı Tarımı”, İÜEF Yay., İstanbul, 1990, ss. 92-94

²¹ Coşkun, a.g.e., s. 256

²² Oya Okan: “Batı Düşüncesinde Liberalizm ve Tarihi Koşulları”, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 2001, s.70

sorunlarını aşmasına kaynak sağladığı için, kendisini çözümün merkezinde görüyordu. 20. yüzyıl, Amerika'nın birçok açıdan altın çağıdır. Zenginliği dışında karşılaştığı bir problemi yok. Toplum içinde herhangi bir çatışma söz konusu değil. Kısacası Amerikan toplumunun baş etmek zorunda kaldığı herhangi bir problemi yok. Söz konusu gelişmeler doğrultusunda, Kıta Avrupası sosyoloji geleneğinden bağımsız olarak, Amerika'nın kendi sosyoloji anlayışını yarattığını söyleyebiliriz.

“Amerikan sosyolojisi, teşekkül sürecinden itibaren, Amerika’da toplumun, bireyin yaşadığı serüvene bağlı olarak belli özellikler kazanmıştır.”²³

Bu söz konusu özelliklerin başında, Amerikan sosyolojisi çerçevesinde yapılan araştırmaların daha çok pratik ihtiyaçlara yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçeveden Amerikan sosyolojisinin olayları tarihi boyutundan soyutlayarak, kuramsal çerçeveden uzak teknik düzeyde ele alması boşuna değil. Araştırmalarda kullanılan teknik, genel olarak saha araştırmalarıdır. Amerikalı sosyologlar daha çok yaş, cinsiyet, meslek, yerleşim yeri, gelir, din gibi değişkenlerin insan davranışları üzerindeki etkilerini ve değişkenler arasındaki ilişkileri incelemekle yetinmektedirler²⁴. Amerikan sosyolojisi olayların tarihi boyutuyla ilgilenmez ve daha çok pragmatist bir karakter taşır. “Amerikan pragmatizmi Charles S. Peirce ve William James tarafından kurulmuş ve John Dewey ile George H. Mead tarafından Chicago okulunda devam ettirilmiştir. Pragmacılık, eyleme merkezi bir önem vererek gerçeği aradığı için rasyonel eylemi ön plana çıkartması gerekiyordu...”²⁵. Amerikan sosyolojisi genel olarak kişisel başarıya yönelik eyleme, rekabete ve yeteneğe ağırlık verir. Amerikan sosyolojisinin Kıta Avrupası sosyolojisinden farklı olmasının temelinde, her ikisinin tarihsel oluşumu süreçlerinde karşılaştıkları olaylar etkilidir. Amerikan sosyolojisinin ortaya çıkış aşamasında Amerika'nın toplumlararası ilişkilerde taraf olmaması, sosyolojisinin Kıta Avrupası sosyolojisinden daha farklı özellikler sergilemesine yol açmıştır. Her şeyden evvel Amerika'nın Kıta Avrupası'nda olduğu gibi dünya egemenliğini ele geçirme gibi bir derdi yok. Amerika tarihsiz bir toplumdur, elde etmiş oldukları konumları kendi

²³ Coşkun, a.g.e., s.259

²⁴ Doğan Ergun: “**100 Soruda Sosyoloji El Kitabı**”, Gerçek Yayınevi, 6. bs., İstanbul, 1993, s. 86

²⁵ Erhan Atıker: “Amerikan Pragmatizmi ve Güncel Yaşam Dünyası”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 4. Sayı, İÜEF Basımevi, 1997, ss.29-30

yaratımlarıdır. Çalışmalar bu nedenle de tarihi boyuttan uzak ele alınmıştır. Amerikan sosyolojisi yaklaşımıyla kast ettiğimiz olayların tarihsel boyutundan uzak bir şekilde teknik düzeyde ele alınarak, ağırlıklı olarak birey ve bireyin davranışlarının incelenmesidir.

Wallerstein'in Amerikan sosyolojisi formasyonu ile yetiştiği yıllarda Amerika'daki hakim eğilimlerin başında sosyometri gelmektedir. J.L. Moreno tarafından ortaya atılmış, 1925-1950 arasında gelişen ve 1950 sonrası ülkemizde de etkin olan Amerika çıkışlı bir akımdır. Esas hedefi "toplumları denetleme hatta iyileştirme"²⁶dir. Çıkış noktası, toplum içindeki eylem halindeki insandır. Söz konusu akımın ortaya çıkışında etkin olan toplumsal olay aslında Amerika'nın endüstrileşmesidir. Bu konuda dönem itibarıyla dünyanın geri kalanından daha fazla başarı göstermesi ve bu başarının maksimize edilme çabasıdır. Moreno da zaten sosyometrinin uygulama alanı olarak endüstriyi göstermiştir.

Amerikan sosyolojisinin pratikte yaşanan sorunlara eğildiğine örnek olarak Amerikan uygulamalı endüstri sosyolojisini verebiliriz. Amerika'nın tasası gün geçtikçe güçlenen teknolojiye elde etmiş oldukları verimi, üretim ögesi olan işçi emeğinden sağlanan verimi arttırarak daha da güçlendirmekti. Amerika'da endüstri sosyolojisinde bahsettiğimizde Taylorizm ve Fordizm'i zikretmeden geçemeyiz. Taylorizm, bilimsel işletmecilik olarak da anılır. Temel vurgu sanayi üretimini maksimize etmektir. Tek tase sanayideki verimin nasıl daha da arttırılabileceğidir, bununla birlikte elde edilecek verim artışının ne gibi sonuçlarının olabileceği üzerinde durulmamıştır.

20. yüzyılın Amerikan sosyolojisine hakim olan bir diğer konu hiç kuşkusuz modernleşme kuramıdır. Tarihsel boyutu, toplumlararası ilişkileri göz ardı eden modernleşme kuramı çerçevesinde getirilen kavramlaştırmalar özellikle Amerikalı sosyolog Parsons ve Merton'un çalışmalarıyla daha da etkin hale gelmiştir. Her ikisinin de kuramlarının ortak noktası bireyi baz almaları, toplumu ya da toplulukları

²⁶ Ayşen Şatıroğlu: "J. L. Moreno ve Sosyometri Üzerine", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 5. Sayı, İÜEF Basımevi, 2000, s. 111

bireyler arası ilişkilerle açıklamalarıdır. Toplumsal değişim süreçlerini açıklamak için öne sürülen Modernleşme kuramları, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Batı'daki gelişmelerin yarattığı ihtiyaçlara karşılık olarak gündeme getirilmiştir. Bu kurama göre modern toplumlar, en ileri düzeyde endüstrileşmiş toplumlardır, yani teknolojisi en üst düzeyde olan toplumlardır. Dolayısıyla modernleşme, teknolojisi gelişmemiş toplumdan endüstrileşmiş topluma bir geçiştir. Modernleşme kuramı Batı'nın kendine güvenin kazandığı bir dönemde ortaya atılmıştır. Açıklamalarda kriter Batı toplumlarının en özelde Amerika'nın günün koşulları itibariyle vardığı aşamadır. Temel iddiaları toplumsal değişim sürecinin geleneksel toplumdan modern toplum tipine doğru bir geçişi içermesidir. Söz konusu durum "modernleşme"dir. Modernleşme kuramı için özellikle endüstri büyük önem taşır. Çünkü Amerika, dünyanın geri kalanına kayda değer bir ölçüde fark atmıştır.

Kıta Avrupası sosyoloji geleneği dışında yetişmiş bir sosyolog olarak Wallerstein'in kuramsal çalışmalar yaparak Kıta Avrupası sosyolojisine yönelmesi ilgi çekicidir. Tartışma konumuzun Amerikalı bir sosyolog olan Wallerstein'in değişim kuramı olduğunu hatırlatalım. Amerikalı olmasının altını çiziyoruz. Çünkü sosyologların çalışmalarını şekillendiren etkenlerden başlıcası elbette mensubu oldukları toplum ve onun sorunlarıdır. Wallerstein her ne kadar Amerikalı bir sosyolog olsa da olayları ele alış ve değerlendiriş biçimiyle Amerikan geleneğinden farklı özellikler gösteriyor. Akademik hayata ilk adım attığında çalışmalarında ağırlık genel olarak Afrika üzerine saha araştırmaları iken 70'lerle birlikte düşünce dünyasında yeni bir yol ayrımı belirmiştir. 1970 sonrası çalışmalarını yukarıda örneklerini vermeye çalıştığımız Amerikan sosyolojisi çalışmalarından oldukça farklı bir profil çizmektedir. 70 sonrası Wallerstein'in saha araştırmalarına çalışmalarında kesinlikle yer vermediğini görüyoruz. Bu dönemle birlikte artık Amerika'nın iç sorunlarından ve saha araştırmalarından uzaklaşarak sosyolojinin temel bir konusu olan insanlığın gelişim çizgisini kavramaya kafa yormaya başlamıştır. Tarihi boyut çalışmalarının mihrini oluşturur. Oysa ki geleneksel Amerikan sosyolojisinde tarihsel boyut görmezden geliniyor. Çalışmamızın temel başvuru kaynağı olan Modern Dünya Sistemi isimli üç ciltlik çalışması bu konuyu kavrama etrafında şekillenmiştir. Aslında bu çalışma ile Wallerstein, Amerikan sosyolojisi

yaklaşımından ayrılışını da deklare etmiş olmaktadır. Çünkü bu çalışması ile Wallerstein saha araştırmalarını sosyolojisinde bir teknik olarak artık bir kenara bırakarak, Kıta Avrupası sosyolojisini karakterize eden kuramsal çalışmalara yönelmiş olmaktadır.

Wallerstein'in genel olarak Kıta Avrupası sosyolojisi ile olan ilişkisine dair belirtilmesi gereken bir diğer nokta, Kıta Avrupası düşünürlerinin Wallerstein'in çalışmalarında temel referanslarını oluşturmalarıdır. Temel olarak iki isimle karşılaşırız: Marx ve Braudel. Wallerstein'in Amerikan sosyolojisinden ayrı bir yol izlemeye başlamasını sembolize eden Modern Dünya Sistemi kuramını temellendirmesinde hem Marx'tan hem de Braudel'den önemli ölçüde etkilendiğini görürüz. Marx'ın toplumsal değişim kuramında üretim biçimlerine dayalı olarak toplumların izlediği belirli bir tarihsel çizgi vardır. Buna göre sırasıyla: ilkel toplum, kölelik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm. Bu tarihsel çizgide toplumların ulaşacağı en son nokta sosyalizmdir. Marx'ın toplumsal değişim kuramını ortaya koyarken ekonomi her ne kadar merkezi bir önem taşıyorsa söz konusu aşamaları da “tarih” içine oturtarak sunmaya çalışmıştır. Wallerstein da Marx gibi söz konusu kuramı ile olayları tarihsel bütünlüğü içinde açıklama çabası sergilemiştir. Braudel'le olan ilişkisi de önemlidir. Kendisini Braudel'in Amerikalı halefi olarak değerlendirebiliriz. Wallerstein'in özellikle merkez-çevre ülkeler ayrımında Braudel'den yararlandığını söyleyebiliriz. En önemlisi Wallerstein kuramını temellendirdiği “dünya-ekonomisi” kavramını Braudel'den ödünç almıştır. Braudel'le olan ilişkisi kişiseldir aynı zamanda. Buna somut bir örnek olarak Amerika'daki “Fernand Braudel Ekonomi, Tarihsel Sistemler ve Medeniyet Araştırmaları Merkezi”ni verebiliriz. Wallerstein hocalık yaptığı üniversitenin bünyesindeki bu merkezin müdürlüğünü yürütüyor aynı zamanda.

Buraya kadar Wallerstein ileri sürmüş oldukları ile 19. yüzyıl Kıta Avrupası sosyologları ile ortak özellikler taşımaktadır, ancak Wallerstein'in kuramını Amerika'nın keşfedildiği dönemle temellendirmesi, Wallerstein'i Kıta Avrupası sosyologlarından farklı kılar. Çünkü Kıta Avrupası sosyolojisi ile ilk ilişki kurduğu

alışması olan Modern Dünya Sistemi’nde ne çıkardığı tarih, Amerika’nın keşfedildiğı dönemdir.

Özetle, Wallerstein’in akademik çalışmalarının genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, geleneksel Amerikan sosyolojisinin kaynaklarından çok Kıta Avrupası kaynakları ile ilişkili olduğı, temel problematiğinin kıta Avrupası sosyolojisinin problematiği ile olan ilgisini açığa çıkacaktır. Bu ilginin daha çok Amerika’nın dünyadaki yerinin farklılaştığı döneme denk geldiğini görüyoruz. Söz konusu dönemde Batı’nın geleceğini hangi merkezin temsil edeceği tartışması sürmektedir. İki merkez karşımıza çıkıyor: Kapitalist Batı ve “sosyalist Batı” olarak SSCB. Her iki merkez de insanlığın geleceği üzerine iddia sahibidirler. Bununla birlikte her ikisi de belirli sorunlarla karşı karşıyadır. Kıta Avrupası sosyolojisine yönelişi dünyada yaşanan böyle si bir tıkanma çerçevesinde ortaya ıkmıştır²⁷.

²⁷ Recep Ertürk: “aędař Sosyoloji Teorileri”, Yayınlanmamış ders notları

**III - I. WALLERSTEIN'IN DEĞİŞİM KURAMI VE MODERN
DÜNYA SİSTEMİ**

Çalışmamızın temel problematiği Wallerstein'in değişim kuramıdır ve bu amaçla özellikle, Wallerstein'in biyografisi ile ilgili bilgilere yer verdik. Bu bakımdan Wallerstein'in ilgilerinin değişimi ve bir model çerçevesinde toplumsal değişimi açıklama çabasına ulaşması doğrudan onun kişisel serüveni kadar, yaşadığı tarihsel dönemdeki değişimlerle de ilgilidir. Bu çabasıyla onlara yön vermek iddiası taşımaktadır. Ve sonuçta bu çaba, Wallerstein'i sıradan bir Amerikalı sosyolog olmaktan çıkarak 20. yüzyılın zirve bir ismi yapar. Bu bölümde Wallerstein'in değişim kuramı üzerinde durmak istiyoruz.

Toplumsal değişim, 19. yüzyılda ortaya konan ilk kuramlardan günümüze sosyolojinin en önemli konularından biri olmuştur. Bu öneme bağlı olarak da bugün gerek ülkemizde gerekse yurtdışında, üniversitelerin sosyoloji kürsülerinin hemen hepsinin ders programında "değişim sosyolojisi" adı altında dersler okutulmaktadır. Bunu vurgulamaktaki amacımız, sosyolojide toplumsal değişime olan ilginin yalnızca bir sosyoloji konu başlığı olmasından ibaret olmasının dışında, sosyoloji eğitiminde de çok önemli bir yer atfedilmesidir. Konu üzerinde bu kadar çok durulmasının en önemli nedeni, toplumsal değişimin sosyal gerçekliğin anlaşılmasında anahtar rol oynamasıdır. Toplumsal değişim kuramları aynı zamanda toplumun alan ve zamandaki değişimini bir model çerçevesinde açıklama tasası taşırlar.

Sosyolojinin kurucusu A. Comte, ortaya koyduğu yeni bilimin araştırma konusunu iki alana ayırmıştır: Sosyal statik ve sosyal dinamik. Buna göre düzen kuramı sosyal statik araştırma sahasının ürünüdür; ilerleme kuramı da sosyal dinamiğin. Sosyal statik, toplumsal birliği incelerken; sosyal dinamik insanlığın sürekli gelişimini inceler. Sosyal dinamiğin ilgi alanı toplumdaki değişimdir. Burada ayrıntısına girmek istemediğimiz Comte'un değişim kuramı, toplumsal değişimi üç hal kanunu ile açıklamaktadır. Tüm sosyal olaylar ve değişimler birbiri ardına gelen teolojik-metafizik-pozitif safhalarla üç aşamada ele alınmaktadır. Batı'da bu üç safha sırasıyla yaşanmıştır. Söz konusu değişim daha iyiye doğru olan doğrusal bir evrimdir. Söz konusu aşamalar zorunludur. Bu aşamalar arasında neden sonuç ilişkisi vardır. Pozitif devre bu evrim çizgisinde varılacak en son aşamadır.

19. yüzyılın diğer kuramcıları da toplumsal değişimi açıklamak için kaçınılmaz bir şekilde bir değişim modeli ortaya koymuşlardır. Bu aynı zamanda toplumların tarihsel gelişmesi içinde izledikleri bir değişim çizgisini de ifade etmektedir. Yinelerseniz de sosyolojinin ilk ortaya çıktığı dönemde de toplumsal değişim sosyolojinin toplum meseleleri ile uğraşarak olması nedeniyle temel konulardan biri olmuştur. Ortaya konan kuramlar aracılığı ile genel geçer kanunlara, sistematik bilgiye ulaşılmaya çalışarak toplum yapısında meydana gelen değişimlere bir açıklama getirilmeye çalışılır.

Görüldüğü gibi sosyolojinin ilk ortaya çıktığı dönemde de toplumsal değişim üzerine kuram geliştirilen konulardan biri olmuştur. Toplum yaşamında etkili olmayı amaçlayan sosyoloji bilimi bunu gerçekleştirmek için kaçınılmaz bir şekilde toplumsal değişimi anlamak ve açıklamak zorundadır. Toplumsal değişim önce de belirttiğimiz gibi zaman ve alan da gerçekleşen bir olaydır. Sosyoloji Batı’da doğduğu için başlangıçta alan konusunda bir tartışma çıkmamıştır, ancak zaman konusundaki tartışma bildiğimiz klasik sosyoloji literatürünü oluşturur. Zamandaki değişimin kavranması toplumun tarihsel gelişmesinin de kavranması anlamına gelmektedir. O nedenle sosyoloji doğuşundan itibaren el attığı toplum sorunları önünde ortaya koyduğu tavırla tarih önünde de bir tutum sergilemiş olmaktadır. Bu tutum alış modern toplum, sanayi toplumu, endüstri toplumu, kapitalist toplum ...vs. ne şekilde adlandırılırsa adlandırılısın Batı sosyolojisinde ortak olarak görülen ana eğilim olarak karşımıza çıkar diğer bir değişle ana eğilim, Batı’nın yaşadığı tarihsel kesitin insan toplumlarının gelişiminde en ileriye temsil etmesidir. Bu temsilde diğer toplumlar Batı’nın daha gerilerinde bir yerde resmedilmiştir. Bu genel çerçeveye uyumlu olmakla birlikte bir tek Marx’ta bulunan duruma da eleştiriler yöneltilerek insanlığın gelecekte alacağı biçimin insanlığın ulaşabileceği en ileri toplumsal aşama olarak tasviri yapılmıştır. Başka bir çalışmanın tartışma konusu olmakla birlikte biz burada Batı sosyolojisinin bir özelliğini belirtmekle yetinelim. Batı sosyolojisindeki bütün değişim kuramları ilgi çekici bir şekilde belirli bir gelişme çizgisinden sonra bir son aşamanın tarifini yapmaktadırlar. Comte’da da olduğu gibi pozitif aşama insanlığın ulaşacağı kültürel, tarihsel, düşünsel en ileri düzeyi temsil etmektedir ya da Tönnies’in ifade ettiği toplumların cemaatten cemiyete veya Durkheim’da

görüldüğü gibi toplumların mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya ulaşıyor olmaları gibi.

Ülkemizde de toplumsal değişim kuramlarına yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar içinde birini anmakla yetinelim. Sözünü ettiğimiz kitap Emre Kongar'ın "Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği"* isimli çalışmasıdır. Emre Kongar'ın toplumsal değişim kuramlarını tanıttığı ve özetlediği kitapta, toplumsal değişim kuramlarına bir sınıflama getirmektedir: Büyük, orta ve küçük boy kuramlar. Biz bu tasnifi kabul etmiyoruz. Söz konusu kuramlar belli ön kabuller içerir. Emre Kongar'ın sınıflaması içinde düşünseydik eğer Wallerstein'in modern dünya sistemi isimli kuramını, temellendirişine göre büyük boy kuramlar arasında anmamız gerekirdi. Çünkü söz konusu sınıflamaya göre büyük boy kuramların ayırd edici özelliği tarihsel incelemeye ağırlık vererek, insanlık tarihinin gelişme kanunlarına ulaşmaktır. Tarihsel incelemeler sonucunda varılan kanunlara dayanarak da geleceği belirleme iddiası da taşırlar. Buna ilaveten büyük boy kuramlar uygarlıkları doğan, büyüyen ve ölen varlıklar olarak kabul ederler. Bu anlamda Wallerstein'in Marx, Durkheim gibi isimlerden biri olarak anılması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü Wallerstein her ne kadar Batı toplumunun günün ihtiyaçlarından yola çıkarak kuramını geliştirmiş olsa da, amacı kuramıyla yaşadığı tarihsel dönemde bütün toplumları kapsar bir değişim modeli ortaya koymaktır. Yine Wallerstein'in toplumsal değişim kuramında tarihsel boyuta yapılan vurguyu görüyoruz. Büyük boy kuramlar başlığı altında toplanan kuramların hepsinde tarihsel boyut önemli bir ağırlığa sahip. Bunların dışında Wallerstein'i önemsememizin nedeni, Batı sosyolojisindeki temel kaygıların dışında kalamamış olmasıdır.

Wallerstein'in bu çalışmada ele alacağımız değişim kuramını daha önce de belirttiğimiz gibi Modern Dünya Sistemi* isimli üç ciltten oluşan kitaplarında ortaya koymuştur. On yıla yakın bir zaman aralığında kitaplarını tamamlamıştır. Üç ayrı kitap olarak yayınlansa da söz konusu çalışması bir bütünlük taşır.

* Emre Kongar'ın doktora tezi olan bu kitabın ilk yayınlandığında başlığı yalnızca Toplumsal Değişme Kuramları'dır.

* Wallerstein, Modern Dünya Sistemi isimli üç ciltlik kitaplarını sırası ile 1974, 1980 ve 1989 tarihlerinde yayınlamıştır. Üçüncü cilt henüz Türkçe'ye çevrilmedi.

Çalışmamızın konusu Wallerstein'in "Modern Dünya Sistemi" adını verdiği toplumsal değişim kuramıdır. 1970'lere kadar çalışma alanı ağırlıklı olarak Afrika tarihiyle ilgili sömürgecilik sonrası kalkınmaların/kalkınamamalarken bu tarihten sonra radikal bir değişimle dünya sistemi üzerine çalışmaya başlamıştır. Modern Dünya Sistemi ile ilgili dile getirdikleri kuşatıcı bir bakış açısından dolayı bütünlük taşımaktadır. Zaten kendisinin de yakalamak istediği budur. Yani tekilden çok bütünlü ile ilgilenmektedir.

Wallerstein kuramını ortaya koyarken iki tür kavramlaştırmaya gider. Bunlardan biricisi Modern Dünya-Sistem'dir; ikincisi ise Merkez-Çevre ilişkisidir. Her iki kavramlaştırmının da belirli özellikleri bulunmaktadır. Wallerstein'in kısaca bu iki kavramlaştırmayı şu şekilde tanımlar: Modern dünya-sistemi halen yaşamakta olduğumuz, kökenleri 16. yüzyılda bulunan kapitalist dünya-ekonomisidir. Merkez-çevre ise ilişkisel bir çift terimdir ve işbölümü ile anlamını bulur.

Wallerstein, modern dünya-sisteminin yaratımını, insanlık tarihi için ziraat devrimi kadar kıymetli, belli başlı dönüm noktalarından biri olarak görüyor²⁸. Wallerstein, kapitalist bir dünya ekonomisi olarak tanımladığı modern dünya-sistemi Batı'nın 1500'lerden itibaren dünyanın geri kalanından çok daha hızlı ilerlemesine yol açmıştı. Aslında Wallerstein modern dünya sistemi kuramı ile sosyal bilimlerin merkez konularından biri olan 'İlerlemeyi sağlayan neden Avrupa oldu?' sorusuna cevap bulma çabası sergilemiştir. Çalışmasının merkezinde yer alan soru budur. Söz konusu tasa ile Wallerstein öncelikle kapitalist dünya ekonomisinin Batı Avrupa'da ortaya çıkışını sağlayan koşulların bir değerlendirmesini yapmıştır.

Wallerstein'in modern dünya sistemi kuramını geliştirmesi biraz da yaşadığımız dünyayı anlama çabasından kaynaklanmaktadır, çünkü ona göre içinde yaşadığımız dünyanın, modern dünyanın kökenleri 16. yüzyıldadır²⁹. Bu nedenle modern dünya-sisteminin tarihte ilk olarak ortaya çıkışını 16. yüzyıldan başlatır ve

²⁸ Immanuel Wallerstein: "The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century", Academic Press Inc., New York, 1974, s. 7

²⁹ Immanuel Wallerstein: "Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş", Çev.Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy, Aram Yay., 2. bs. İstanbul, 2005, s.45

modern dünya-sistemini, kapitalist bir dünya ekonomisi olarak tanımlar. Çünkü modern dünya-sisteminde, dünya üretimi sonsuz sermaye birikimi amacıyla kapitalist dünya ekonomisi kuralları içinde yürütülmektedir. Diğer bir deyişle küresel düzeydeki devletlerarası ilişkileri ekonomik fayda kavramı etrafında açıklamaktadır. Bu nedenle modern dünya-sistemi **‘kapitalist dünya-ekonomisi’**³⁰. Şimdi nasıl kapitalist bir dünya ekonomisi ise o zamanlar da kapitalist bir dünya ekonomisi idi. Modern dünya-sisteminin tarihsel kökenlerini ve gelişimini değerlendirebilmek için “dünya-ekonomisi” ve “kapitalizm”in Wallerstein için ne ifade ettiğini tanımlamak gerekiyor.

Wallerstein, dünya-ekonomisi (economie-monde) kavramını Braudel’dan ödünç almıştır. ‘Dünya-ekonomisi’ kavramını ‘dünya ekonomisi’ ya da ‘uluslararası ekonomi’ kavramları ile karıştırılmamalıdır³¹. Çünkü ödünç aldığı bu kavram devam etmekte olan toplumsal işbölümü ve pazarlar aracılığıyla birbirine bağlanan üretim süreçlerinin birbirine entegre olarak bulunduğu her yerde varolduğu düşünülen ‘ekonomi’ olduğu ifade edilmektedir³². Bu tanımlamaya göre bir dünya-ekonomisi içinde bir işbölümü olan, sermaye ve emek gücü akışlarının meydana geldiği büyük bir coğrafi alandır. İş bölümü dünya sistemi tanımlamada üzerinde durulması gereken kavramlardan bir tanesidir. Bu işbölümü yalnızca mesleki değil aynı zamanda coğrafidir. Burada bu dünya-ekonomisinin tanımlayıcı bir özelliği ile karşılaşırız: Bu dünya-ekonomisi tek bir politik yapıyla sınırlanmamıştır, dünya-ekonomisinin içinde pek çok politik birim vardır; ancak yine de politik bir üst yapı mevcuttur ve bu birimler modern dünya-sisteminin devletlerarası sistemini oluşturur. Bu dünya-ekonomisinde siyasal üst yapı ‘hükümler devletler’ ağıdır³³. Aynı zamanda bu dünya ekonomisi bünyesinde pek çok kültür ve grup barındırır. Bu nedenle bir dünya-ekonomisinde ne politik ne de kültürel bir homojenlik söz

³⁰ Immanuel Wallerstein: **“Jeopolitik ve Jeokültür”**, Ç. M. Özel, İz Yay., İstanbul, 1993 s.146

³¹ Immanuel Wallerstein: **“The Politics of the World-economy: The states, the movements, and the civilization”**, Cambridge University Press, Cambridge, 1984,s.13

³² Immanuel Wallerstein: **“Kapitalist Dünya-ekonomisi: Gelişme ve Dönüşüm”**, Tarih Risaleleri, Der. Ve Çev. Mustafa Özel, İstanbul, İz, 1995,s. 173

³³ Wallerstein, **Jeopolitik ve Jeokültür**, s.147

konusudur. Dünya ekonomilerde politik yapıyı yaratan da, kültürel homojenliği yaratan da yine onun bünyesinden doğmuş olan bu iş bölümüdür.

Wallerstein, kapitalist dünya-ekonomisinin bölgeler arasındaki ilişkilerin şekillenmesine yol açan uluslar arası işbölümüne dayanarak, ‘**merkez-çevre**’ kategorileştirmesine gider. Bu şekilde her bir bölgenin sistem içindeki göreceli konumlarının ve bölgesel olarak politik ve ekonomik durumlarını belirleyen özelliklerine de bir açıklama getirmeye çalışır. Kapitalist dünya-ekonomisinde işbölümünün dağılımının rasgele değildir. Dağılım artık üründen en fazla pay alma güdüsü etrafında şekillenir³⁴. Bu artık ürün paylaşımı, merkez-çevre ülkeler ayrımını getirir. Dünya-ekonomisinin hayatiyeti, merkez ve çevre ülkeler arasında bir işbölümünün yaratılmasına ve sürdürülmesine bağlıdır. Bu nedenle bir dünya-ekonomisinde toplumsal işbölümünün sınırları genişleyerek, çok sayıda kültürel alanı kaplamış ve dünya ölçeğinde bir işbölümü geliştirmiştir. Söz konusu iş bölümü üretimi merkeze özgü ürünlerin üretimi ve çevresel ürünlerin üretimi şeklinde bölerek merkez-çevre olarak kavramsallaştırılan belirli bir bölgesel dağılım yaratır. Merkez-çevre ilişkisini kavramada “**karlılık**” temel kavramdır. Merkeze özgü üretim süreçleri kısmi-tekeller tarafından kontrol edilen süreçleri kapsarken, çevresel süreçler rekabetçi süreçlerini kapsar. Kapitalist dünya-ekonomisi, merkez ve çevre arasında bir alışveriş mekanizmasını kapsar ve mübadele gerçekleştiğinde, çevrenin rekabetçi ürünleri zayıf konumdayken; merkezin kısmen tekelleşmiş ürünleri güçlü bir konumdadır. Sonuç olarak çevreden merkeze sürekli bir artı-değer akışı vardır³⁵. Kısmi tekeller de zaten varlıklarını ancak devlet mekanizmasının güçlü olduğu bölgelerde var edebilirler.

Merkez-çevre ilişkisel bir kavramdır ve üretim sürecinin karlılık derecesini ifade eder. Bu dağılım elbette kendiliğinden oluşmamıştır. Devlet mekanizmalarının piyasaya müdahale etme yeteneklerine göre merkez, yarı-çevre ve çevre devletler

³⁴ University of Louisville: “**The Modern World System I**”, (Çevrimiçi), <http://www.louisville.edu/~jabusc01/worldsys.htm>, 22 Haziran 2004

³⁵ Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, ss. 51-52

oluşur³⁶. Ekonomik faaliyetlerde söz sahibi olan devletler ve bu müdahale güçleriyle zenginliklerini arttıran devletler, “merkez”i oluşturur. Kapitalist dünya-ekonomisinde devlet yapıları merkez devletlerinde güçlüyken, çevrede nispeten zayıftır. Bu sistemin hayatiyeti açısından gerekli bir durumdur. Güçlü devlet aygıtı tanımlamasından ne anlaşılmalı? Kapitalist sistemi oluşturan siyasal sistemlerin sınırları dahilindeki yerel siyasi birimler karşısında güçlü olmak. “Devletin tarafsız bir hakem olduğu gerçek değildir”³⁷. Devlet yöneticileri ve devlet bürokrasisi, kapitalist dünya-ekonomisinde devlet aygıtının eli koludur. Merkez ülkelerde devlet mekanizması oldukça güçlüyken çevre ülkelerde devlet mekanizması zayıfta olabilir, hiç olmayabilir de. Çevre ülkeler merkezdeki ülkelere emek ve hammadde sağlamakla görevlidirler. Bir de bu ikisi arasında ekonomik etkinliklerin karmaşıklığı, devletin gücünün derecesi, kültürel bütünlük gibi açılardan yer alan yarı-çevre bölgeler mevcuttur. Merkez-çevre ve bu ikisine ilaveten yarı çevre ülkelerin ortaya çıkışından, genişlemekte olan bu dünya-ekonomisinin jeopolitiği sorumludur. Yarı-çevre ülkeleri hem merkeze hem de çevre’ye özgü üretimin yapıldığı alanlar olarak da değerlendirebiliriz. Yarı-çevre ülkeler kendilerini çevre ülke konumuna düşmemek için kollarken diğer yandan da merkez güçler arasında yer alma çabası sarf ederler. Çünkü sonsuza dek merkez devlet olarak kalmak imkansızdır. Onunla mücadele ederek o pozisyona gelmek isteyen bir devlet mutlaka çıkacaktır. Yarı çevre ülkeler daha önce merkez ya da çevre ülkesi de olmuş olabilirler. Yarı-çevre ülkeler de dünya ekonomisi için gerekli rolleri yerine getirirler elbette. Merkez ülke konumuna gelebilmek için kendi aralarında yaptıkları mücadele kıyasıyadır. Bu mücadele sonucunda yarı-çevre bölgeler sistemde bir tür orta sınıf gibi hareket eder, tampon bölge işlevi görürler. Aslında merkez-çevre ve yarı-çevre ayrımında en güç durumda bulunan yarı-çevre bölgelerdir. Çünkü merkez ülkelerin baskısı altındadırlar. Üzerlerinde kuvvetlice hissettikleri bir diğer baskı ise çevre ülkelerin konumuna kayma korkusudur. Bu baskılar sonucunda ise yarı-çevre ülkelerdeki devlet mekanizmaları çok daha saldırgan ve korumacı politikalar izlerler ve merkez ülke statüsüne ulaşabilmek için de sürekli olarak rekabet halindedirler ki bu dünya

³⁶ Charles Ragin, Daniel Chirot: “**Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**”, Çev. A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. bs., İstanbul, 1999, s. 277

³⁷ Wallerstein, **The Modern World System I**, s. 355

sistemi sürekli bir dengesizlik içinde tutar. Örneğin, 1917 Rus Devrimi bu kesintisiz mücadelenin bir sonucudur. Bu devrim Rusya'nın yarı-çevre konumundan, çevre konumuna itilmekten kendini kollamak için gösterdiği bir tepkidir. Çarlık Rusya'sı komünizme dönmekle hem kendini çevre konumuna düşmekten korudu, hem de merkez devletler arasına girmek gibi bir iddia sergiledi³⁸. Wallerstein'in yarı-çevre ülkeler sınıflandırmasına dahil ettiği ülkeler dönemsel olarak şöyledir: 16. yüzyılda Venedik ve İspanya, 17. yüzyılda İsveç, 18. yüzyılda Prusya, 19. ve 20. yüzyıllarda Rusya, 19. ve erken 20. yüzyılda Japonya ve bugün Brezilya ve Güney Afrika gibi ülkelerdir³⁹. Özetle, merkez-çevre ve yarı çevre arasında cereyan eden ilişkiyi şu şekilde açıklar: Merkez, sistemin dengesi hatırına çevreye ihtiyaç duyar bununla birlikte gelişmekte olan yarı-çevre devletlerin rekabeti de kendisi için bir risk teşkil eder ve korkar. Söz konusu tedirginlik merkezi, yarı-çevre devletleri hem teşvik etmeye hem de kısıtlamaya zorlar. Bu da diğer iki sınıflandırmaya göre merkezde daha güçlü devlete yapılarının oluşmasıyla sonuçlanır.

Merkez-çevre kavramlaştırması Wallerstein için oldukça işlevseldir, çünkü hem ulus-devletleri hem de sınıfları ve etnik grupları tanımlamak için de kullandığı kavramlardır. Aradaki bağlantıyı şöyle kurar: Üst sınıflar merkezde konaçlanmışken, en çok sömürülen kesim olan dünya proletaryası ise çevrededir. Dünya ölçeğinde gerçekleştirilmekte olan zenginlik ve sömürü ilişkilerin de merkez-çevre kavramsallaştırmasıyla açıklamaya çalışır. 16. yüzyıldan beri kurulan ilişki, merkezin çevreyi ordularının ve pazarlarının gücüyle bağımlılaştırarak, kendi belirlediği ürünler çerçevesinde üretim yapmaya ve emek ihraç etmeye zorlaması üzerinedir. Merkez, bir nevi kendi denetimini bu yolla çevre üzerinde sürekli kılmaya çalışır. Söz konusu ilişkiden kazanç sağlayan merkezken, yoksullaşan ve merkeze daha bağımlı hale getirilen çevredir. Bu nedenle Wallerstein, söz konusu ilişkiyi küresel ölçekte yapılan bir hırsızlık olarak görür.

³⁸ Immanuel Wallerstein: “**The Modern World System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy 1600-1750**”, Academic Press Inc., New York, 1980, ss. 30-31

³⁹ Ragin, Chiot, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, s. 298

Wallerstein, modern dünya sisteminin kapitalist bir dünya ekonomisi üzerine kurulu olduğunu dile getiriyor. O halde kapitalizm söz konusu sistemin anlaşılmasında kilit bir öge olarak karşımıza çıkar. Kapitalizme farklı ağızlardan çeşitli tanımlamalar getirilmiştir, ancak burada amacımız kapitalizmin ne olduğunun ortaya konmasından çok, Wallerstein'in toplumsal değişim kuramının sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek için onun kapitalizmi nasıl kavradığıdır. Wallerstein, kapitalizmi şöyle tanımlar:

”Bir üretim tarzı olarak kapitalizm nedir?... Kapitalizm artık yaratımının *en üste çıkarılmasının*, per se (kendisiyle) ödüllendirildiği *tek* üretim tarzıdır. Her tarihsel sistemde *bir kısım* üretim *kullanım* için, *bir kısım* üretim ise *mübadale* içindir; yalnızca kapitalizmde, tüm üreticiler birincil olarak ürettikleri mübadale değeri için ödüllendirilir ve buna aldırmadıkları ölçüde cezalandırılırlar. “Ödüller” ve “Cezalar”, “Pazar” adı verilen bir yapı aracılığıyla dağılır. Bu bir yapıdır ama bir kurum değildir. *Birçok* (siyasal, iktisadi, toplumsal, hatta kültürel) kurum tarafından biçimlendirilen bir yapıdır ve iktisadi mücadelenin esas arenasıdır...artığı daha çok artık üreterek daha fazla sermaye biriktirmek için kullananlar, daha da çok ödüllendirilir”⁴⁰.

Wallerstein'in söz konusu tanımından yola çıkarak kapitalizmin ayırd edici özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Kapitalizm tarihsel bir sistemdir. Kapitalizmin önceki dönemlerden ayırd edici özelliği, geçmiş birikimlerin daha fazla sermaye birikimi sağladığı sürece sermaye olarak tanımlanmasıdır. Başlıca amaç sermayenin kendisini büyütmesidir⁴¹. Kapitalizm sermayenin sonsuz birikimi üzerine temellenmiş bir sistemdir. Kapitalizm sermaye sahiplerinin ve sermayeyi kontrol edenlerin artık değerinin yalnızca bir kısmını kendi tüketimleri için, genellikle daha büyük olan diğer bir kısmını ise daha yeni yatırımlar için kullanan kesimini ödüllendiren yapı ve kurumları içerir. Pazarın yapısı artık değeri yalnızca tüketip, sermaye birikimi yapmayanların iktisadi anlamda yenilmelerini sağlar. Burada karşımıza burjuvazi çıkıyor. Burjuvazi, kendilerinin yaratmadığı artık değerinin bir bölümünü alan bunun da bir bölümünü sermaye birikimi yapmak için kullanan gruptur. Proleterler de

⁴⁰ Immanuel Wallerstein, Etienne Balibar: “**İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler**”, Çev. Nazlı Ökten, Metis Yay., 3. bs., İstanbul, 2000, s. 147

⁴¹ Immanuel Wallerstein: “**Tarihsel Kapitalizm**”, Çev. Nemciye Alpay, Metis Yay., 3. bs., İstanbul, 2002, ss. 11-16

yarattıkları artık değerin bir kısmını başkalarına bırakan gruptur. ”Çok basite indirgersek, kapitalizm, proleterin artık değerine burjuvanın el koyduğu bir sistemdir”⁴². Dolayısıyla kapitalist üretim tarzında yalnızca burjuvalar ve proleterler vardır. Bu da yapısal durum içinde bir çeşit kutupluluk yaratır.

Kapitalist bir dünya-ekonomisi iç içe geçmiş pazarlar, firmalar, devletlerarası sistem içindeki çok sayıda devlet, hane halkları, sınıflar, statü grupları isimleri altında sıralayacağımız birçok kurumun bir toplamıdır. Bu kurumların hepsi kapitalist dünya ekonomisinin birer yaratımıdır. Devletlerin özellikle, firmalarla olan ilişkisi kapitalist dünya ekonomisinin işleyişinin anlaşılmasında önemlidir. Firmalar, yalnızca dahili bulundukları devletin aldığı kararlardan değil, aynı zamanda başka birçok devletin aldığı kararlardan da etkilenirler. Çünkü mal, sermaye ve personel gibi firma bileşenleri sürekli olarak sınırlardan geçmektedir.

Wallerstein, kapitalist dünya-ekonomisinin ilk olarak Batı Avrupa’da ortaya çıkmasının ardından dünyanın geri kalanını da içine alacak şekilde genişlemeye başlamasıyla devletlerarası sistemin de sınırlarının genişlemesine yol açtığını ileri sürer⁴³. Wallerstein’e göre, kapitalist dünya-ekonomisinin siyasal üst yapısını oluşturan devletlerarası sistem, modern dünya sisteminin kasti bir icadıdır. Diplomasi ve diplomatik dokunulmazlığı belirleyen kurallar, devletlerarası anlaşmaları belirleyen protokoller ve çeşitli devletlerarası kuruluşlar devletlerarası sistemi oluşturan parçalardır. “Fakat hepsinden öte, devletlerarası sistem, her devletin (sınırlı) egemenliğinin karşılıklı olarak tanındığı bir matris, güçlülerin zayıflara ya da birbirlerine (az ya da çok) zorla kabul ettirdikleri bir çerçevedir”⁴⁴. Devletlerarası sistem, 16. yüzyılda ortaya çıkan modern dünya-sisteminin temel özelliklerinden biridir. Devletlerarası sistem, kapitalist dünya-ekonomisinin bir yaratımıdır⁴⁵. Söz konusu sistem 1648 Vestfalya antlaşması ile sağlamlaştırılmıştır. Avrupa’daki çoğu

⁴² Wallerstein, Balibar, **İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler**, s. 156

⁴³ Mehmet Aysoy: **“Yeni Bir Toplum Haritası İnşa Girişimleri**, (Çevrimiçi), www.mehmetaysoy.com, 27 Temmuz 2005

⁴⁴ Wallerstein, Terence K. Hopkins: **“Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi, (1945- 2025)”**, Çev. Nuri Ersoy, Ender Abadoğlu, Orhan Akalın, Yücel Kaya, Avesta Yay., İstanbul, 2000, s.11

⁴⁵ Immanuel Wallerstein: “Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System”, **Theory Culture & Society: Explorations in Critical Social Science**, Volume 7, Numbers 2-3, June 1990, s. 35

devlet tarafından imzalanan bu antlaşmayla devletlerin göreceli özerkliği sınırlanmış olmakla birlikte, belli bir garanti de sağlayan devletlerarası ilişki kurallarını kanunlar halinde derlemiştir. Modern devletle birlikte düşünülen bir diğer kavram egemenliktir, çünkü modern dünya sisteminin bir ürünüdür. Her ne kadar egemenlik diğer devletler karşısında da bir otorite olma iddiası taşısa da devletlerarası sistemde hiçbir devlet ya da söz sahibi grup sınırları dahilindeki kişileri keyfine göre dönüştürmede tamamen serbest değildir⁴⁶. En nihayetinde “Egemenlik bir iddiadır ve iddialar başkaları tarafından tanınmadıkça pek az anlam ifade eder”⁴⁷. Egemenlik siyasi sonuçları olan bir iddiadır. Dolayısıyla modern dünya-sistemi içinde söz konusu olan meşruiyet karşılıklı tanımayı gerektirir. Burada modern dünya-sisteminin belirleyici bir özelliği ile karşılaşırız: Karşılıklı tanıma. Modern devletler işte bu devletlerarası sistem olarak adlandırılan çok daha geniş devletler sisteminin birer birimidir, bu sistem içinde varolurlar. Devletlerin egemenliği aslında yalnızca teoridir. Örneğin egemen bir devletin sınırlarından nelerin, hangi koşullarda geçebileceğine dair kriterleri belirleme hakkı yalnızca teoridir. Çünkü güçlü devletler, görece zayıf devletlerin işlerine kolaylıkla müdahale edebilirler. Bunun tersi durum, daha net bir ifadeyle zayıf devletlerin daha güçlü devletlere bu tür bir müdahalesi pek de olası bir durum değildir. Burada devletin gücü ile kastedilen tam olarak otoritelerini ülke içinde ne ölçüde etkin uygulayabildikleri kadar, dünya sisteminin rekabetçi ortamında ne kadar kendi kuralları ile oynayabildiklerine bağlıdır. Aynı örnekle devam edersek, devlet ne kadar güçlüyse sınır ötesi işleriyle ilgili kararları uygulamadaki otoritesi de o derece etkindir. Egemenlik kavramı her ne kadar içermek anlamına gelse de, realitede çok büyük kesimleri dışlamaktadır.

Wallerstein, ulus-devletler de kapitalist dünya ekonomisinin bir ürünüdür, der. Ulus-devletler aslında dünya sisteminde iktidar sahiplerinin istediklerini gerçekleştirme noktasında güçlerine güç katma işlevi görürler. Bu bakış açısı halkların da yaratılmış olduğunu varsayar. Çünkü çıkarları doğrultusunda kimi

⁴⁶ Wallerstein, **Jeopolitik ve Jeokültür**, s. 188

⁴⁷ Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, s. 73

halklara hayatta kalma şansı tanınırken, kimileri de beklentilerine ters düştükleri düşünülenleri tarih sahnesinden silmişlerdir.

Wallerstein, her ne kadar kapitalizm dendiğinde devletin ekonomik işlere karışmaması anlaşılmalı da aslında durumun hiç de yansıtıldığı gibi olmadığını dile getirir. Pratikte durum farklıdır. Çünkü “Kapitalizm, ekonomik kazanç “özel” ellere dağıtılırken, ekonomik kaybın sürekli biçimde siyasi oluşumlar tarafından emilmesine dayanır”⁴⁸. Diğer bir deyişle kapitalist dünya-ekonomisi maddeci bir uygarlıktır ve işleyişine bakıldığında devlet iktidarının, iktisadi süreçler için taşıdığı yaşamsal önem hemen göze çarpar. Kapitalizm, görünüşte kendi ideolojisine göre devlet mekanizmalarının müdahalesinden kurtarılmış özel girişimcilerin etkinliğini gerektiriyor, ancak pratikte durum bunun tersidir. Wallerstein’e göre kapitalizm modern devletin etkin rolü olamadan gelişebilir miydi diye sormak boşunadır. Çünkü kapitalist dünya-ekonomisinde devletlerin kendi yargı alanlarındaki toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları saptamak yasal haklarıdır. Sonuç olarak devlet, çok çeşitli yollardan kapitalizmin hayatiyeti için şart olan maksimum sermaye birikiminin yaşamsal mekanizması olmuştur.

Wallerstein kapitalizmi ekonomik bir örgütlenme biçimi olarak tanımlar. Kapitalist dünya ekonomisini farklı kılan iktisadi kararların öncelikle dünya ekonomi arenasına odaklı olmasıdır. Çünkü çok geniş bir alanda faaliyet görür. Bununla birlikte siyasal kararlar da dünya ekonomisi sınırları içinde yasal kontrole sahip daha küçük yapılara, devletlere (ulus-devletler, şehir devletleri, imparatorluklar) odaklıdır. Sonuç olarak Wallerstein, devletlerin ancak modern dünya-sisteminin ortaya çıkışı ile anlam kazanabileceğini ileri sürer.

Wallerstein, kapitalist dünya ekonomisinden önceki tarihsel sistemlerde, personel çoğunlukla sabitken burada değişken personelin varlığından söz eder. Ona göre cinse ya da yaşa göre reel işbölümü kapitalist dünya-ekonomisine ait bir buluş değildir. Yeni olan işbölümü ve emeğin değerlendirilmesi arasındaki bağlantıdır. Ekmek parası kazanmak erkeğin görevidir. Kadının ki ise üretken olmayan bir emek

⁴⁸ Wallerstein, **The Modern World System I**, s. 348

olarak kabul edilir yani başkaları tarafından el konulabilecek bir artık ürün üretmez. Tüm ekmek parası kazananlar etkin işgücünden sayılmıştır.

Yine Wallerstein'e göre fiyatların belirlenmesine zorun karışması da yeni bir durum değildir, ancak kapitalist dünya-ekonomisi bu eşitsiz değiş tokuş ustaca gizleyebilmiştir. Bu eşitsiz değiş tokuş merkez-çevre ilişkisiyle, ekonomik olanla siyasal olan birbirinden ayrı gösterilerek gizlenebilmiştir. Merkez çevre ilişkisiyle kast edilen üretilmekte olan toplam kar (ya da artık)'ın bir kısmının bir bölgeden diğerine aktarılmasıdır. Yitiren bölge çevre, kazanan bölge merkezdir. Artığın merkeze kaydırılması demek sermayenin orada yoğunlaşması ve dolayısıyla daha fazla makineleşme demektir. Ve böylece bunlar, merkez bölgelerdeki üreticilere var olan ürünlerle ilgili ek rekabet üstünlüğü vermiş ve süreci yenileyebilecekleri az bulunan yeni ürünler yaratmalarına olanak sağlamıştır. Bu ilişki aynı zamanda dünyanın farklı bölgelerindeki ücret düzeyleri arasındaki farklılığı da açıklar. Çünkü sermayenin merkez bölgelerde yoğunlaşmasıyla merkezde güçlenen devlet yapıları görülürken aynı durum çevrede devlet yapılarının zayıflamasına yol açmıştır. Böylelikle merkeze, çevre devlet yapılarına meta zinciri hiyerarşisinde alt düzeylerde yer alan işlerde daha fazla uzmanlaşmayı kabul ederek hatta geliştirerek, kendi topraklarında işçileri düşük ücretle çalıştırmaları ve işçilerin yaşamlarını sürdürmelerini sağlayacak uygun hane yapıları yaratmaları yönünde baskı yapabilme olanağı sağlamıştır.

Wallerstein teknolojik değişimi de kapitalist dünya-ekonomisi çerçevesinde değerlendirir ve onun bir sonucu olduğunu ileri sürer. Teknolojik yenilikler sayesinde, kıt olduğundan oldukça karlı olan ürünler ve emekten tasarruf sağlayan süreçler yaratıldı. Kapitalist dünya-ekonomisi coğrafi olarak oldukça genişlemiştir. Bunun nedeni onun yeni pazar aramasından çok, düşük maliyetli işgücü aramasında yatar. Bu şekilde kar azaltıcı proleterleştirme süreci dengede tutulur.

Wallerstein bunlara ilaveten tekelci uygulamalar ve rekabet güdüsünü de kapitalist dünya-ekonomisinin ikiz gerçekliği olarak görür. Bu da sistemde sırayla birbirinin yerini alan büyümeler ve durgunluklar çevrimine yol açmaktadır. Çünkü

böylesi koşullarda üretim süreçlerini birbirine bağlayan hiç bir özgül kalıbı istikrarlı olmaz, der.

En temelde Wallerstein kapitalist dünya-ekonomisinin modern dünya sisteminin bir icadı olduğunu iddia eder⁴⁹. Yukarıda söz konusu cümleyi bir nevi bileşenlerine ayırarak, tek tek kavramlardan yola çıkarak Wallerstein'in bu cümlesiyle tam olarak neyi kavradığını anlamaya çalıştık. Wallerstein'in bu yargısıyla ne anlatmak istediğini netleştirmek için de kapitalizm ile bir dünya ekonomisi arasında kurduğu ilişkiyi netleştirmeliyiz. Wallerstein konuyla ilgili olarak öncelikle kapitalizm ile bir dünya-ekonomisi arasındaki ilişkide gözden kaçırılmaması gereken yanın bir dünya-ekonomisi'nin kapitalist sistemden ayrı düşünülmemeyeceğinin altını çizer. Buna göre, dünya-ekonomisinde ne politik ne de kültürel bir homojenliğin söz konusu değildir, yapıyı ayakta tutanın iş bölümü etkinliğidir. Söz konusu açıklama gereğince bu noktada kapitalist sistem devreye giriyor. Çünkü iş bölümünün söz konusu bu etkinliği, kapitalist sistemden kaynaklanan zenginliğin bir fonksiyonudur. Wallerstein, kapitalizmin sistem içindeki hayatiyetine dair bir özelliği burada karşımıza çıkıyor, der: Modern çağda birçok dünya ekonomisiyle karşılaşmıştı ancak bunlar zaman içinde ya imparatorluğa dönüşmüşlerdir ya da parçalanmışlardır, modern dünya sistemini farklı kılan onun bir dünya ekonomi olarak bir dünya imparatorluğuna dönüşmeden 500 yıl boyunca ayakta kalabilmesidir. Buna göre:

16. yüzyılın başında Avrupa dünya ekonomisi ortaya çıktığında henüz bir imparatorluk olmasa da onun kadar geniş bir alanı kapsıyor ve ortak bazı özellikleri paylaşıyordu. Fakat o daha önce dünyanın karşılaşmamış olduğu yeni ve sosyal bir sistemdi. O bir dünya sistemi idi ancak, bu onun politik bir varlık oluşundan kaynaklanmıyordu ve aynı zamanda sistemi tutan bağ iktisadi olduğu için bir dünya ekonomisi idi. Oysa ki imparatorluklar politik birimlerdir ve 5000 yıldır tarih sahnesindedirler. İmparatorluk oldukça büyük bir alan üzerinde tek bir siyasi sistemdir oysa ki modern dünya sisteminde birden çok politik sistem vardır. Kapitalizmi güçlendiren tek bir sistem yerine birçok politik birimin sistem içinde

⁴⁹ Wallerstein, **The Modern World System I**, s 16

varlığını sürdürebilmesidir. Kapitalizmin hareket alanı tek bir politik sistemin kontrol edebileceği alandan daha geniştir. Bu da dünya ekonomisinin sürekli olarak genişlemesine yol açar ve onu tarihsel olarak uzun süredir yaşayan tek dünya-ekonomisi olan modern dünya sistemi haline getirir. İşte bu nedenle kapitalist sistem modern dünya-sisteminin tanımlayıcı bir özelliğidir.

Wallerstein, kapitalizm bir dünya imparatorluğu çerçevesinde gelişmezdi zaten, der. Çünkü kapitalist dünya-ekonomisi iktisadi bir birliktir; oysa ki imparatorluklar siyasi birliklerdir. Siyasi birliğin olmayışı, diğer bir deyişle bir imparatorluğa dönüşmemiş olması kapitalist sistemin aslında başarılı oluşunun ana nedenlerinden biridir. Çünkü siyasi birlik yokluğu ekonomik bağların oluşmasına engel teşkil etmemiştir. Sistem için de rekabet eden devletler sermaye hareketliliğini mümkün kılar. İmparatorluğun siyasi merkeziyetçiliği onun hem gücünü hem de zayıflığını oluşturunuyordu. Gücü, karın ya da artık ürünün çevreden merkeze akmasından, zayıflığı ise bu karın daha da artırılabilmesi için askeriye harcanması gereken para miktarının artmasından kaynaklanıyordu. Artık ürünün alt sınıftan üst sınıfa, çevreden merkeze, çoğunluktan azınlığa akışı hızının arttırılmasını sağlayacak teknolojik keşifler modern dünya sisteminin sosyal bir başarısıdır. Politik yapının hantallığından kaynaklanan olumsuzlukları/gereksizlikleri ortadan kaldırmak modern dünyanın icadıdır. Daha önce de dünya ekonomileri vardı ancak, onlar imparatorluklara dönüştüler: Çin, İran, Roma. Modern dünya-sistemi de aynı şekilde sonuçlanabilirdi, ancak modern kapitalizmin tekniklerinin ve modern bilimin teknolojisinin birleşmesi bu dünya ekonomisinin birleşik politik bir yapı olarak ortaya çıkmaksızın üretmesine, zenginleşmesine ve genişlemesine olanak tanıdı. Bir imparatorluk ise haraç toplama mekanizmasıdır yani parayı koruma karşılığında alınır, ancak bu korumanın maliyeti daha fazladır⁵⁰.

Wallerstein zaten kapitalist dünya ekonomisinin Batı Avrupa’da ortaya çıktığı döneme geri döndüğümüzde karşımıza çıkan siyasi manzaranın, tezini doğrular nitelikte olduğunu ileri sürer. Buna göre o dönem Avrupa siyasi bakımdan

⁵⁰ Reşat Kasaba: “Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On dokuzuncu Yüzyıl”, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., İstanbul, 1993, ss. 10-11

birleşmiş bir resim çizmiyordu. Bu da Wallerstein için söz konusu sistemin ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren dünya imparatorluğu olmadığı anlamına gelir. Sistem başından beri bir dünya ekonomisiydi. Bir imparatorluğa dönüşmemesi tüccar ve imalatçı kapitalistleri emperyal yöneticilerin sınırlandırıcı diktalarından korumuş ve de onların zenginliklerini arttırmalarına olanak sağlamıştır. Örneğin o dönemde söz konusu durum tüccar ve imalatçı kapitalistlerin Atlantik kıyılarında faaliyetlerini rahatça sürdürmelerine olanak tanırken, Çin’de merkez, imparatorlukla ilgilendiğinden bu faaliyetlerin gelişmesine olanak tanımamıştır⁵¹

Wallerstein, modern dünya sisteminin, imparatorluklardan farklı olduğunu feodal Avrupa’nın yapısını örnek vererek temellendirmeye çalışır. Feodal Avrupa bir uygarlıktı ancak bir dünya sistemi değildi⁵². Ortaçağın sonlarında Avrupa’da Hristiyan bir uygarlık vardı. Ancak bu ne bir dünya imparatorluğu ne de dünya ekonomisiydi. Avrupa’nın büyük bölümü feodaldi. Geçimlik ekonomiyle varlıklarını sürdürüyorlardı. Avrupa içinde en azından iki küçük dünya ekonomisi vardı: Orta büyüklükte(İtalya’nın kuzeyi) ve daha küçük olanı(Kuzey Almanya ve Flanders). Avrupa’nın çoğu bu ağın içinde değildi. Feodalizmin varlığı ticaretin olmadığı anlamına gelmemeli, belirli bir noktaya kadar ticaret ve feodalizm varlıklarını el ele sürdürürler. 1150’den 1300’e kadar Avrupa’da feodal tarzda üretim çerçevesinde – coğrafik, ticari ve demografik– genişleme vardı. Ancak 1300’den 1450’ye kadar ne genişlediyse geriledi. Genişlemenin ardından meydana gelen bu daralma krize yol açtı ki, kriz yalnızca ekonomide değil siyasal alanda da görüldü. Asiller arasında görülen savaşlar ile köylülerin ayaklanmaları bu siyasal krizin temel görüntüleridir. Avrupa’nın artık ürüne el koyabilmek için yeni bir formül yani kapitalist dünya ekonomiyi geliştirmesi gerekiyordu. El koyma ne imparatorluklarda olduğu gibi haraca dayanmalıydı, ne de Avrupa feodalizminde olduğu gibi feodal kiralamaya dayanmalıydı. Bunun yerine geliştirilmesi gereken dünya pazarı mekanizması aracılığıyla artık ürüne el koymanın daha etkili ve geniş üretime dayandırılması gerektiği idi. Kapitalist bir dünya ekonomisi kurmak için üç şey gerekiyordu: Söz konusu dünyanın coğrafi olarak genişlemesi, dünya ekonomisinin farklı kuşakları ve

⁵¹ Ragin, Chiot, **Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, s. 292

⁵² Wallerstein, **The Modern World System I**, s. 17

farklı ürünleri için işçi kontrolünün çeşitli metotlarında gelişme ve oldukça güçlü devlet mekanizmalarının yaratılması ki bunlar, bu kapitalist dünya ekonomisinin merkez devletleri olacaktı⁵³. Avrupa'nın topraklarındaki genişleme feodalizmin krizi için çözümdü, teorik olarak anahtar gereklilikti, önceden olması gereken şey idi. O olmaksızın Avrupa daha da gerileyebilir, anarşi içine düşebilirdi.

Modern dünya sisteminin oluşumu yüzyıllar sürdü ve bu süreç içinde farklı bölgeler, görece olarak yeni pozisyonlar elde ettiler sistem içinde. Wallerstein söz konusu gelişimi birkaç aşamada anlatır:

Wallerstein tezini temellendirirken Ortaçağ dönemine önem veriyor. 16. yüzyıla gelinmeden evvel Batı Avrupa toplumunda feodalizm hakimdi. Bu dönem aynı zamanda Batı Avrupa Kapitalist dünya ekonomisinin oluşumuna doğru yol almaya başlamıştı. 1150 ve 1300 yılları arasında feodalizm dahilinde hem nüfus hem de ticaret genişlemeye başlamıştı. Ancak 1300-1450 arasında bu genişleme hızı feodalizmin çeşitli krizlerine de yola açarak yavaşladı, bir duraklama dönemine girdi. Wallerstein söz konusu durumu açıklamak için çeşitli faktörler ileri sürer. Söz konusu faktörlerin başında tarım üretiminde görülen düşüş gelir. Bu durum, yönetici sınıfta bir genişleme yaşanırken, köylü üzerindeki yükün artması anlamına geliyordu. Bir diğer faktör, feodal ekonominin ekonomik döngüsünün ulaşabileceği son noktaya ulaşmış olması sebebiyle artık daralma aşamasına geçmiş olması ve son bir faktör de Avrupa'nın iklim koşullarındaki değişiklik üretkenliği azaltırken, salgın hastalıkların artmasıdır⁵⁴. Avrupa ekonomik büyümeyi gerçekleştirebilmek için kapitalist dünya ekonomisine doğru yol aldı ve feodalizmin krizlerine bir tepki olarak 15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başında Avrupa dünya-ekonomisi diye adlandırılan yapı ortaya çıktı. Wallerstein, 1450-1640 arası Avrupa dünya ekonomisi için oldukça anlamlıdır, der. Çünkü kapitalist dünya ekonomisi bu dönemde yaratılmıştır. O dönem feodal Avrupa'nın ekonomisi çok temelden, içten gelen ve toplumsal temelleri sarsan bir bunalımdan geçiyordu. Kapitalist dünya-ekonomisi temel olarak, o dönem zaten hiyerarşik olarak güçlü konumda olan kesimlerin çıkarlarına daha çok hizmet eden

⁵³ A.e., s. 38

⁵⁴ A.e., s. 37

bir sistemin kurulmasından başka bir şey değildir. En önemlisi Wallerstein, kapitalist dünya ekonomisi feodalizmden gelişmiştir, der.

1450-1670 arası modern dünya sistemi ortaya çıkmıştır. Wallerstein buna nasıl bir açıklama getirmişti? Habsburg İmparatorluğu yeni yeni ortaya çıkmakta olan dünya ekonomiyi bir dünya imparatorluğuna dönüştürmekte başarısız olunca, o dönemin Avrupa devletleri ortaya çıkmakta olan yeni sistem içindeki konumlarını kuvvetlendirmek adına çeşitli yollara başvurdular. Bunların başında bürokratikleşme geliyor. 14. ve 15. yüzyıllardaki ekonomik krizler yavaş da olsa kalıcı devlet bürokrasilerinin oluşmasına yol açmıştı. Krallar 16. yüzyılda bu devlet mekanizmalarının yöneticileriydiler ve kendilerini güçlendirmek için dört mekanizma kullandılar: Bürokratikleşme, gücün tekelleşmesi, meşruiyet, tabi nüfusun homojenleştirilmesi. Buna göre:

Krallar bu dönemde iktidarlarını kuvvetlendirmek için bürokrasiyi inşa etme gereği duymuşlardır. İmparatorluklar oldukça merkezi yapılardır. Şüphesiz kralların güçlerini arttırmaları kesinlikle kendisine tabi, düzenli memurlar gibi yeni bir mekanizma elde etmesinden kaynaklanıyordu. Artan bürokrasi, geliri tüketir ve dolayısıyla borç yaratır. Mesele bürokrasinin artık ürünü halktan çekip çıkarma maliyetinin söz konusu mekanizmayı muhafaza etme maliyetinden daha yüksek tutulabilmesiydi. Bazı devletler bunu başardı. Parayı toplamak için harcanan para çıkarıldıktan sonra artan para ordu yaratımı için kullanıldı. Özellikle vergilerin toplanması, bürokrasiyi arttırarak devlet mekanizmasını güçlendirirken kralın gücünü de sınırlandırmıştır.

Söz konusu açıklama girişiminde kralların 16. yüzyılda güçlerini arttırmak için kullandıkları bir diğer mekanizma meşruiyetti. Meşruiyet kalabalığın tasasıyla ilgilenmez. Amacı bu insanların rejime inanmalarını sağlayarak, zararsız hale getirip rejimi problemsiz bir şekilde varlığını sürdürmesini sağlayabilmektir. İşte bu gerçekleştiğinde bir rejimin meşrulaştığını söyleyebiliriz. Wallerstein, 16. yüzyılda karşımıza çıkan ideolojinin mutlak monarşi olduğunu ileri sürer. Wallerstein, monarşileri modern devletlerin kökenini sayar ve ortaya çıkışlarını modern dünya sisteminin ilk ortaya çıktığı döneme paralel sayar. Buna göre, ilk olarak İngiltere,

İspanya ve Fransa'da 15. yüzyılın sonunda yeni monarşiler ortaya çıkmıştır ve 17. yüzyıla gelindiğinde söz konusu monarşilerin hükümdarları kendilerini mutlak monark ilan ettiler; ama bu onlara sınırsız bir iktidar sağlamıyordu elbette. Burada Wallerstein'in özellikle vurgulanmaya çalıştığı yan, hükümdarın gücünün tamamen sınırsız olmasından ziyade geçmiş feodal gücün dağıtılmasının tersine bir mutlak olmasıdır. Hükümdarın gücü oldukça sınırlıdır. Kralın gücü 20. yüzyılın liberal demokrat yöneticilerinininkinden daha azdır, kaldı ki bu insanlar üzerindeki ahlaki ve kurumsal zorlamalar daha fazladır⁵⁵. Mutlak monarşi kralı feodal kanunlardan bağımsız kılmıştır.

Nüfusun homojenleşmesi de önemi faktörlerden bir tanesi olarak öne sürülüyor. Birçok devlet, kendi içlerindeki kapitalist grupların varlığını güçlendirmek adına birçok etnik grubu uzaklaştırmışlardır. Örneğin mutlak monarşi ile birlikte İngiltere, İspanya ve Fransa'daki Yahudiler sınır dışı edilmiştir. Yerli olmayan bu kapitalist gruplar güçlü merkez devletlerin oluşumuna bir tehdit olarak algılandıkları için uzaklaştırılmışlardır.

Avrupa'daki nüfus artışı, yeterince güçlü kurulmamış yeni devlet düzenlerine tehdit oluştuyordu. Bunların bir kısmının (serseri, lümpen proletarya) orduya dahil edilmesi Wallerstein'e göre oldukça fonksiyonlu olmuştur. Çünkü, bu durum istihdam sağladığı gibi, istihdam edilenler, kendilerine tehlike teşkil edenleri de bastırdı ve böylece krallara lortları kontrol edebilmek için yeni silahlarda da sağlamış oldu. Bu ücretli askerler Avrupa'nın gelişmemiş bölgelerinden geldiler. Ücretli askerler aslında direkt olarak devlet tarafından işe alınmıyorlardı. Çünkü yürürlükte olan sistem buna izin veremezdi. Söz konusu olan daha çok devletin kar peşinde koşan askeri girişimcilerle kontrat yapmasıydı. Wallerstein ücretli askerler, devlet kurumunun kapitalizmin yükselişini nasıl etkilediğine başka bir kanıttır, der⁵⁶. Halk birlikleri(kuvvetleri) monarşiyi ve devleti istilalardan korumak adına genişletilmiş ve kuvvetlendirilmiştir.

⁵⁵ A.e., ss. 136-159

⁵⁶ A.e., ss. 138-140

15. yüzyılın sonu 16. yüzyılın başında Avrupa'nın ciddi problemlerle karşı karşıya kaldığı problemlere dönersek, Avrupa çözüme nasıl ulaşmıştı? Bunu yapan Wallerstein'e göre Avrupa değil, Portekiz'di. Hamleyi yapan niçin Portekiz oldu? Wallerstein cevabın haritada açık olarak görüldüğünü iddia eder. Buna göre, Portekiz Atlantik'te, Afrika'nın hemen yanındadır. Atlantik adalarının kolonizasyonunda ve Afrika'sının Batı kıyılarının keşfi için en yakın olan o idi. Ayrıca Portekiz, uzun yol ticaretinde deneyimliydi ve para gücü onlardaydı. Portekiz konusunun açıklanmasında yalnızca coğrafya ya da ticari güç yeterli değil, ancak bunlarla birlikte devlet mekanizmasının gücünü de saymalıyız. Bu oldukça önemli çünkü devlet istikrarlı olduğu zaman, o enerjisini karlı ticari girişimler için harcayabiliyordu. Portekiz bu konuda Batı Avrupa devletlerinden farklıydı. Portekiz'de kendi içinde bir çatışma da yoktu. Portekiz, Fransa, İspanya ve İngiltere'den en azından bir yüzyıl önceden politik istikrara ulaşmıştı ki asillere gücü veren de buydu. Avrupa'da uzun vadeli amaçlar için hareket eden merkezi bir güç yoktu. Kararlar daha çok kendi acil ihtiyaçları için hareket eden gruplar tarafından alınıyordu. Portekiz'de ise birçok grup –hükümet, asiller, ticari burjuvazi (yerli, yabancı) gibi– için “iş keşfedilmesi” çok daha avantajlı göründü. Ve Portekiz'de bu dönemde burjuvazi ile asillerin istekleri çatışma haline değildi. Burjuvazi de kendini Portekiz'in küçük pazarının sınırlarından kurtarmak istiyordu ve dolayısıyla Portekiz'i finanse etmeye hazırdı⁵⁷.

Sonuç olarak, Wallerstein, kapitalist tarzda üretime dayalı Avrupa dünya-ekonomisi 16.yy.'da görülmüştür, der. 1450-1640 arası dönem Avrupa dünya-ekonomisi için oldukça anlamlıdır. Çünkü kapitalist dünya ekonomisi bu dönemde yaratılmıştır⁵⁸. Peki bu Avrupa dünya ekonomisi neredeydi? Avrupa dünya-ekonomisi 16. y.y.'ın sonunda yalnızca Kuzey-Batı Avrupa ve Hristiyan Akdeniz'i kapsamıyordu; aynı zamanda, Avrupa merkez ve Baltık bölgesini, Amerika'nın belirli bölgelerini, “New Spain”, Antiller, Terraferme, Peru, Şili, Brezilya ya da bu bölgelerin İspanyol ve Portekiz yönetimi altında olan parçaları, Atlantik adaları ve belki de Afrika kıyısında birkaç yerleşim bölgesini de bu listeye ekleyebiliriz, ancak

⁵⁷ A.e., ss. 49-63

⁵⁸ A.e., s. 68

Hint Okyanusu bölgeleri, Uzak Doğu –bir süreliğine Filipinlerin bazı bölümleri hariç– Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya’yı Avrupa dünya ekonomisine dahil olan alanlar arasında sayamayız. Wallerstein, konuyu netleştirmek açısından 16. y.y. Avrupa dünyasının daha önceki iki ayrı sistemden oluştuğunu hatırla tutmanın daha sağlıklı olacağını ileri sürer. Buna göre, Kuzey İtalyan şehirlerinde merkezileşmiş Hristiyan Akdeniz sistemi ve Kuzey ve Kuzey-Batı Avrupa’nın Flanders-Hanseatic ticaret ağı. Bu yeni komplekse bir yandan Doğu Elbia, Polonya ve Doğu Avrupa’nın diğer bazı bölgelerini diğer yandan Atlantik adalarını ve Yeni Dünya’nın bazı bölümlerini katar. Wallerstein bu dönemde toprak/işçi oranında da yükselme görüldüğünden söz eder ve bunun modern dönemin kritik ilk periyodunda Avrupa’nın devam eden ekonomik büyümesinin muhafaza edilmesinde önemli bir etken olduğunu öne sürer. Söz konusu bakış açısına göre toprakların genişlemesi aynı zamanda tarımsal ürünlerin verimli hale getirilmesinin finansa edilebilmesi için temel kapitalin büyük ölçüde birikiminin sağlanmasını mümkün kılmıştır. 16.y.y. sonunda Avrupa dünya-ekonomisi emek gücünde bölünmeye ulaşmıştır. Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde görülen fiyat farklılığı Avrupa dünya ekonomisinin ortaya çıkma aşamasının bir göstergesidir. Dünya-ekonomisinin ortaya çıkışı yüzyıl başında görülen fiyatlar arasındaki uçurumun yüzyıl sonunda kapanmasından ölçülebilir. Aynı zamanda işgücünün bölünmesi de dünya-ekonomisi içinde ortaya çıktı ki bu yalnızca tarım ve endüstri arasında değil tarım içindeydi aynı zamanda. Bu uzmanlaşmayla birlikte emek kontrolü ve sınıf desenleri de farklılaştı.

16. y.y.’ın sosyal yapısı neydi? Wallerstein, 16. y.y.’da Avrupa dünya-ekonomisinin merkezinin, onun çevre bölgelerine kıyasla farklı olduğunu ileri sürer. Yani Avrupa merkezde, devletler arasında, devletler içinde, bölgeler ve sınıflar arasında, bölgeler içinde, şehir ve köy arasında ve son olarak yerel bölümler arasında farklılıklar vardır. Bu dönemde dünya ekonomisi çeşitli işçilere sahiptir: Köleler, serfler, kiracı çiftçiler, ücretli işçiler, “yeoman” (küçük çiftçiler–yeni bir sınıf), küçük bir personel orta katmanı –işçi gözlemcileri, bağımsız ustalar–, ince bir katman olan yöneticiler sınıfı –asiller, aristokrat burjuvazi, Hristiyan din adamları ve devlet bürokrasisi. Gelişmekte olan dünya-ekonomisi içinde bu mesleki kategoriler ne coğrafi ne de mesleki olarak rasgele tasnif edilmemişlerdi. Wallerstein’e göre

dünya ekonomisi içinde aynı anda işçilerin farklı organizasyon şekilleriyle karşılaşmamızın nedeni bu her bir emek kontrolü şeklinin belirli bir üretim tipine uygun düşmesindendi. Bu işçi tipleri yoğunluğu belli bölgelere göre değişiyordu: Kölelik ve feodalizm çevrede, ücretli işçi ve serbest çalışma merkezde ve ortakçılık yarı çevrede. Çünkü emek gücünün kontrolü siyasal sistemi ve yerli burjuvazinin gelişebilmesinin olanaklarını etkiler. 14. ve 15. yüzyıllardaki ekonomik geri çekilme Doğu ve Batı Avrupa’da farklı sonuçlar doğurdu. Batı’da feodal sistemin krizi görülürken, Doğu’da ise topraklar üzerindeki feodal lortluğa karşı bir reaksiyon oluştu ve 16. y.y.’da “second serfdom” ve yeni bir toprak sahibi sınıfın ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Aynı fenomene –iktisadi geri çekilme– birbirine zıt reaksiyonların verilmesinin nedeni bu iki bölgenin daha karmaşık tek bir sistemin, Avrupa dünya-ekonomisinin parçaları olmaya başlamaları dolayısıyladır. Doğu Avrupa endüstrileşen Batı’nın hammadde üreticisi olma görevini üstlenmiştir ki ekonomi klasik sömürgeci deseni taşıyordu. 15. ve 16. y.y.’da ticaret ve endüstri dünyasının coğrafik ve demografik genişlemesiyle, Avrupa’nın bazı alanları bu yayılmanın karını toplayabiliyordu ve hatta bu kardan daha fazla yararlanabilmek için gerekli aktivitelerde uzmanlaşmaları bu karı daha da arttırıyordu. Wallerstein, böylece onların temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için daha az zaman, insan gücü, alan ve doğal kaynakları harcadıklarını ileri sürer.

Bir bölge nasıl merkezden çok çevre olarak tanımlanıyor? Wallerstein’in konu ile ilgili ileri sürdüklerine bir bakalım. Kasabaların zayıflığı önemli bir faktördü. Bu 13. y.y.’da küçük bir farklılıkken 16 y.y.’da Batı kasabalarının güçlenerek büyürken Doğudakilerin zayıflamasıyla büyük bir farklılığa dönüştü. Batı Avrupa’da Doğu Avrupa’ya göre nüfus ve tarım daha yoğunlu. Emek üzerindeki baskı daha azdı. Batı Avrupa’da hayvan yetiştiriciliği için daha fazla alan ayrılmıştı ve bu daha karlıydı. Ve bu durum sosyal çalışma organizasyonu gerektirdi. Merkez bölgelerde kasabalar gelişti, endüstriler doğdu, tüccarlar belirgin bir şekilde ekonomik ve politik güç haline geldiler. Tarım 16. y.y. boyunca nüfusun çoğunluğu için temel aktivite olarak kaldı. 16. y.y.’da Doğu Avrupa ve Latin Amerikanın Avrupa dünya ekonomisine katılması yalnızca kapital sağlamadı, aynı zamanda merkezdeki işçilerin bir kısmının başka konularda uzmanlaşmaları için özgür

kalmalarını da sağladı. Merkezdeki trend çeşitliliğe ve uzmanlığa doğru iken, çevrede tek kültürlülüğe doğru idi. 16. y.y.'daki yayılma yalnızca coğrafi değildi, o aynı zamanda iktisadiydi –demografik büyüme, tarımsal üretimde artış, ilk endüstriyel devrim–. Yüzyıl sonunda ekonomi daha iyi ve farklı göründü. Bunu, ekonomik kazanımlarda, emek kontrolünde, iktisadi kurumların karmaşıklığında görebiliriz. Çevre (Doğu Avrupa ve Latin Amerika) 'forced labour' (kölelik ve coerced cash-crop labour) kullandı. Merkez artan bir şekilde özgür emek kullandı. Yarı-çevre (daha önce merkez olan alanların çevre yapılara dönüşmeye yönelmesi) ise ortaklığı geliştirdi. Wallerstein, bir dünya-ekonomisi içinde tamamlayıcı farklılığın nedenleri açıklamak için iki model öneriyor: Farklılığın başlangıç noktasında kasabaların göreceli gücü, toprak/ işçi oranının derecesi. 16. y.y.'da genel olarak nüfus, kasabaların boyutu her yerde büyüyordu, ancak daha çok merkez alanlarda. Batı Avrupa'da kasabalara göç, büyüyen oranda başıboş insanlar, dağdan inen mevsimlik işçiler vardı. Tüm bu insanlar yeni endüstri için vasıfsız emek gücü sağladılar.

Sonuç olarak Avrupa dünya-ekonomisi kapitalist metotlar üzerine kuruldu ve verimli işgücünde bölünmeyi kapsadı; Wallerstein bu durumun ancak dünya-ekonomisini bir bütün olarak ele aldığınızda anlaşılabilirliğini iddia eder. Çünkü ona göre, endüstri sektörünün ortaya çıkışı önemliydi ancak bunu mümkün kılan tarımsal aktivitenin feodalden kapitalist forma geçiyordu. Özgür emek kapitalizmin hiç kuşkusuz tanımlayıcı bir ögesi ancak, bu kapitalist formların hiç biri –merkezdekiler hariç– özgür emek gücü üzerine kurulu değildi. Üretim ilişkileri sistemi tanımlar, fakat verimli girişimlerin başından sonuna değil⁵⁹.

Wallerstein, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Avrupa dünya ekonomisinde merkezi önem taşıyan aktörleri devletlerdir, der. Güçlü devletlerin Avrupa'nın çekirdek bölgelerinde gelişmesi özellikle modern kapitalizmin gelişmesinde önemliydi⁶⁰. 1600'lere gelindiğinde Amsterdam Avrupa dünya ekonomisinin merkeziydi. 1640'lara gelindiğinde kuzey batı Avrupa merkez olarak konumunu

⁵⁹ A.e., s. 126

⁶⁰ A.e., s. 134

korumaya devam etse de İspanya ve Kuzey İtalya yarı-çevre konuma gerilemiş ve kuzeydoğu Avrupa ve İberya yarımadası sistem içinde çevre olarak konumlanmışlardır. 1650-1800 ve sonrasında Britanya hegemonyasının merkantilizm sayesinde yükselişe geçtiğini görüyoruz. Bu dönemde Hollanda ve Fransa savaş dolayısıyla dışarıda kalmıştı. Fransa’da devrim vardı ve Napolyon, savaşlarla Avrupa’yı kontrol altına alma çabası ile meşguldü. İngiltere merkez olmak için konumu kuvvetlendirmiştir.

1733-1817 arasında Avrupa dünya ekonomi iş bölümüne yeni bölgeler dahil etti. Bu bölgeler arasında Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Batı Afrika ve Indian subcontinent⁶¹. Bu dönemde ağırlık, tarımsal olandan ziyade endüstriyel kapitalizmedir. Ağırlık endüstriyel üründedir. Bu dönemde Avrupalı devletler yeni Pazar arayışındadırlar. Hint Okyanusu sistemi genişlemekte olan dünya sistemi içine çekilmiştir. Latin Amerika bölgeleri sisteme çevre bölge olarak katılırken, Asya ve Afrika 19. yüzyılda çevre bölgeler olarak katıldılar. Bu durum artık ürünü arttırarak, Amerika ve Almanya’nın merkez olarak konumlarını kuvvetlendirdi. Bu dönemde merkezdeki bölgeler tamamen endüstriye yöneldiler. 1900’lere gelindiğinde merkez bölgeler kendi makinelerini satabilmek için çevre ve yarı çevre bölgeleri endüstrilerini geliştirmeleri yönünde teşvik etti. Modern dünya sisteminin coğrafi olarak globalleşmesi 19. yüzyılın ikinci yarısından sonradır, der Wallerstein.

Wallerstein, modern dünya sistemini ve onun işleyişini açıklamak için belirli kavramlara başvuruyor. Bunlardan ilki modern dünya sisteminin kurallarıyla, sınırlılıkları ve üye grupları ile sosyal bir sistem oluşudur. Modern dünya sistemi aynı zamanda bir organizmanın taşıdığı özelliklere sahiptir. Çünkü modern dünya sistemi de tarihsel bir sistemdir ve dolayısıyla bir yaşamı vardır. Bu kanıtlanabilir yargıdır, çünkü uzayda ve zamanda varoluş noktaları analiz edilebilecek nedenlerle başlar. Wallerstein söz konusu iddiasını, modern dünya-sisteminin en karakteristik özelliği olan kimi karakteristiklerinin değiştiği, kiminin ise zaman içinde aynı kaldığı bir yaşam süresinin olması yargısıyla temellendirir. Buna göre sistemin bir tarihi

⁶¹ Immanuel Wallerstein: ”The Modern World-System, III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730-1840’s”, Academic Press Inc., New York, 1989, s.129

vardır. Kapitalist dünya-ekonomisinin de tüm diğer tarihsel sistemlerle ortak olan özelliği, dayanıklı ama ebedi olmayan yapılara sahip olmasıdır. Sistem bazı ayarlamalarla 500 yıldır devam etmesine karşın, artık birtakım ayarlamalarla sistemin aynı biçimde devam edeceğini beklemek pek mantıklı değildir. Sistemde krizler yaşanmaktadır. Wallerstein, ‘**Kriz**’ kavramını Marksist teoriden ödünç almıştır. Çünkü söz konusu kavram, Marksist teorinin merkez kavramlarından biridir. Bu kavramlaştırmaya göre çeşitli üretim biçimlerinin krizleri bir sonraki üretim biçimini doğurur. Buna göre feodalizmi şekillendiren köleliğin uzun süreli krizleridir. Wallerstein’e göre kapitalizm, feodalizmin 14. ve 15. yüzyıllarda içinden geçtiği krizler sırasında oluşmuştur, sosyalizm de kapitalizmin 20. yüzyılda başlayan ve 21. yüzyıla kadar sürecek krizinden doğacaktır⁶². 1600-1750 yıllarını kapsayan Modern Dünya Sistemi’nin 2. cildinde Wallerstein ağırlığı krizlerin doğasına vermiştir. Buna göre krizi yaratan kilit bir ürünün, ticaret koşullarında nispi bir oynamadır ve yeni bir ekonomi biçimi üreten bir dizi yeniden uyumu gerektirir⁶³. 17. yüzyılda Hollanda ve 18. yüzyılda İngiltere’de yaşana ekonomik gerilemeyi şu şekilde açıklar. Buna göre aslında ekonomik gerilemenin gerçekleştiği yer merkez değildi. Aslında kriz sistemin bütününde gerçekleşmekteydi ve merkezdekiler bundan zarar görmek şöyle dursun büyümelerindeki bu nispi yavaşlamayı, konumlarını sağlamlaştırıp kuvvetlendirmek için kullandılar. 17. yüzyılda merkezde yaşanan nispi gerileme merkantilist politikaların uygulanmasını gündeme getirdi. Bunun sonucunda ülkeler iç pazarlarını korumak için daha fazla ulusçuluğa ve üst tabakalarda anayasal uzlaşmaya yani iç tutarlılığa yöneldi. Esasında söz konusu ekonomik gerilemeden zarar gören çevredekiler idi. Çünkü çevredekiler ne merkantilizmin ne de iç tutarlılığın avantajlarından yararlanabildiler. Bu durum çevre bölgelerde sınıf çatışmalarının keskinleşmesine, ulusal bilincin azalmasına yol açtı⁶⁴. Wallerstein’e göre tüm bunlar söz konusu krizin yerel olmaktan çok sisteme ilişkin olmasından kaynaklanıyordu. Wallerstein 17. yüzyılda tahıl ticaretinin elverişsiz koşullarından kaynaklanan bu krizin sonuçlarını elbette sisteme dair belli bir varsayıma dayandırır. Şöyle ki, dünya sistemi tekildir. Kapitalist dünya sistemi

⁶² Wallerstein, **The Modern World System I**, ss. 87-100

⁶³ Wallerstein, **The Modern World System II**, ss 37-125

⁶⁴ A.e., ss. 144-145

birçok farklı parçadan oluşsa da, onun tekilliği ve bir bütün oluşu her bir parçasında yaşana gelişmeleri açıklamaya imkan verir. Wallerstein, sistemin periyodik krizlerinin, üretim tarzının kendini koşullara uydurarak yeniden örgütlenmesine yol açan düzenli, uzun, genişleme ve büzülme döngüleri olduğunu söyler. Kriz kavramı beraberinde güçlük kavramını da getirir, ancak gerçek anlamda bir krizden anlaşılması gereken, sistem çerçevesinde üstesinden gelinemeyecek güçlüklerin ortaya çıkmasıdır. Ancak sistemin dışına çıkılarak bu güçlüklerin üstesinden gelinebilir. Krize yol açan yönelimlerdir. Kriz, sistemin ömrü boyunca bir kez gelir ve tarihsel olarak sistemin sonunu geldiğine işaret eder ve birkaç kuşak süren uzun bir dönüşümü kapsar. Bu sistemin çatallaştığı andır ve sonucu önceden belirleyebilmek gibi bir lüksümüz yok. Elde olan tek şey bir çatallaşmaya yaklaşıldığını tahmin edebilmektir. Sistemin çatallaşması, üyelerinin krize yönelik iki alternatif çözüm yolundan hangisine karar kılacağı seçimi ile yüz yüze kalması anlamına gelir. Ancak seçime katılanların kararları öngörülemez, bu epey bir zaman alır. Çatallaşma süreci kaotik olduğundan , bu dönemde meydana gelen en küçük bir eylem bile önemli sonuçlar doğurur. Öyle ya da böyle krizdeki sistem, bir yöne meyleder ve belirli bir noktada açık bir sonuç ortaya çıkar ve böylece yeni bir tarihsel sistem doğmuş olur. Wallerstein, şu anki modern dünya sisteminin işte böyle bir krizin içinde olduğunu ileri sürer. Bu da Marksizm’le bir diğer ortak noktadır. Marksizm de sistemin büyük salınmalı ve kasılmalı geçişlerinden bahseder.

Modern dünya sistemi, 16. yüzyıldan beri var olagelmiş kapitalist bir dünya-ekonomisidir. Diğer bir deyişle sermaye birikiminin öncelikli hedef olduğu, dolayısıyla her şeyin metalaşmasına yol açan bir sistemdir. Beş yüz yıldır var olduğu iddia edilen bu sistemin şu anki durumu nedir? Sistem şu anda bir krizdedir. Beş yüz yıldır bir şekilde devam eden bu sistemi açmaza sokan ve kriz yaratan olgular nelerdir? Wallerstein’e göre, sistemi krize sokan sistemin kendisidir⁶⁵. Kapitalizmin sermayenin sonsuz birikimini sağlayan ve geçerli kılan bir sistem olması onun hem en ayırt edici ögesi hem de en zayıf yönüdür. Kendi içinde çelişkilerle dolu bir sistemdir, söz konusu olan sistem. Sistemin krizini açıklarken Wallerstein’in sisteme

⁶⁵ Immanuel Wallerstein: “Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri”, Çev. Taylan Doğan, Avesta Yay., İstanbul, 2001, ss. 41-66

yönelik ciddi eleştirileni de gözlemlene imkânına kavuşacağız. Yaşanmış ve yaşanmakta olan birçok gelişme modern dünya sistemi içinde bir anlamını ve açıklamasını bulmaktadır.

Wallerstein, 1990'lar dünya sisteminin uzun tarihi boyunca yaşanan geniş bir karmaşa ve kaos dönemini temsil ettiğine göre, şu halde 2025 yılına dair birtakım çıkarımlarda bulunabilmek için belli dönemlendirmelere ihtiyacımız var, der. 1945-1967/73 olarak ilk dönemsal ayrıştırma yapar. Söz konusu dönemlendirmeyi sistem içindeki temel kırılmalara dayandırır. Bu kırılmalara yol açan temel politik olaylar şunlardır: 1968 dünya devrimi (gerçekte 1970'e kadar devam etmiştir), Tet saldırısı, Amerika-Sovyet yumuşaması, Amerika ile Çin arasında daha normal ilişkilere geri dönülmesi ve Watergate ile Amerika emperyal başkanlığının altının oyulması. 1945-90 dönemi 16. y.y.'da doğan modern dünya sisteminin sonudur bir bakıma.

Wallerstein'e göre 1968 dünya devrimi ile başlayan kriz önümüzdeki elli yıl içerisinde de daha iyi ya da kötü olacağını kestiremeyeceğimiz bir sisteme ya da sistemlere geçişin yaşanacağına bir işaretti. 1968, dünya sisteminin yapılarını alt üst etmiştir. Çünkü dünya sisteminin jeokültürünün sarsılmasına neden olan liberalizmin üstün olduğu dönemi sona erdirmiştir. Söz konusu sarsıntı kapitalist dünya-ekonomisinin dengelerini bozmuştur. 1968 sonrası iktidara gelen hareketlerin hayal kırıklığı yaratması nedeniyle mevcut dünya sisteminin yarattığı kutuplaşmanın, devletin reformcu eylemiyle ortadan kaldırılabileceğine dair umut yitirilmiştir. Bu durum liberalizmin devlet yapılarına meşruluk sağlayan kapasitesini kaybetmesine yol açmıştır. Aynı şekilde ulus-aşırı şirketler de bu meşruiyet kaybının hem nedeni hem de sonucudur. Ortaya çıkan devlet karşıtlığı, devletin meşruiyet kaybı, modern dünya sisteminin sermaye birikiminin temel dayanağı olan devletler sisteminin altını oymuştur.

1848 ve 1968 iki büyük dünya devrimi... Wallerstein'e göre her ikisi de tarihsel yenilgiler olmalarına karşın dünya sisteminin politik kurallarını dönüştürmeleri anlamında başarılıdırlar, ancak her ne kadar sistem karşıtı hareketler belli değişiklikler getirdiyse de bu elde edilenlerin getirdiği nimetlerden özellikle de maddi refahtan yararlananlar, yine küçük bir kesim oldu. Wallerstein, bir paradoksa

işaret eder . Ve yine bu paradoksa yol açan kapitalist dünya-ekonomisinin işleyiştir. Bu durum aynı zamanda kapitalist dünya-ekonomisinin en temel özelliklerinden ve çelişkilerinden birini oluşturur. Toplumsal ve ulusal hareketler. Toplumsal hareketler baskıyı işverenin ücretliyi, burjuvazinin proletaryayı ezmesi olarak görürken; ulusal hareketler baskıyı bir etnik grubun diğeri üzerindeki baskısı olarak görmüşlerdir. Bu hareketleri şekillendiren en önemli etkenlerden biri de kapitalist dünya ekonomisinin işleyişi içindeki tek tek ayrı devletlerin kendi ayrı egemenlikleri bakımından azalan önemleridir. Devletlerarası sistemde herhangi bir devletin devlet iktidarı üzerindeki denetimi pratikte kuramda olduğundan daha az gerçek iktidar sağlıyor. Modern devletlerarası sistemin ideolojik ilkelerinden egemenliğin bütünselliği ilkesi her hükümetin kendi sınırları içinde uygun bulduğu her şeyi yapabileceğini varsayar. Uygulamada ise bu ilkenin örneklerine rastlayamayız. Devletlerarası sistemde yazılı kurallardan daha iyi işleyen güçlü devletler de dahil olmak üzere, sistemin devamının hatırına uygulanan “meşru kısıtlamalar” mevcuttur ki bunlar devletlerarası sistemin varlığının teminatıdır. Devlet iktidarı üzerinde bu kısıtlamalar “gayri meşru” sayılan kısıtlamalardır. Ancak esasen pratikte yaşananlar bu gayri meşru sayılan kısıtlamaların sonuçlarıdır. Bunlar devletlerarası sistemin tüm belli başlı güçlerinin gerektiğinde birbirlerine de dayatma konusunda anlaşmaya vardıkları kısıtlamalardır. Devletlerarası ağ, devlet egemenliğini kısıtlıyor. Bölgesel ve ayrılıkçı çıkarlar, iş dünyasının ve tüketimin çıkarları devlet yasalarına ve otoritesine meydan okuyor. Wallerstein’e göre tüm bu biçimleri ortaya çıkaran ve yönlendiren yine kapitalizmin temel iki sürecidir: Sermayenin merkezileşmesi ve sosyo-ekonomik kutuplaşma. Ve bu süreçler şu an da hızla genişlemeye devam etmektedir. Bu durum yani devletlerin kapitalist dünya ekonomisinin işleyişini ayrı ayrı idare etme konusundaki becerilerinin azalması devletlerin meşruiyeti ile çelişmektedir. Çünkü devletler meşruiyetlerini daha büyük refah vaadinde bulunabilmelerine borçludurlar oysa ki pratikte durum hiç de böyle değildir.

Sonuç olarak sistem karşıtı hareketleri yaratan sistemin kendisi olduğu gibi başarısızlığa uğratan da yine aynı sistemdir–iktidara gelenleri baş koydukları yoldan geri çevirerek. Hemen her şeyi sermaye-emek ilişkisi düzenlemektedir. Bu anlamda sistem karşıtı hareketlerin başarıları da başarısızlıkları da kapitalist dünya-

ekonomisinden ayrı düşünülemez. Sınıf çatışmaları kapitalist dünya ekonomisinin kaçınılmaz öğelerinden biridir.

Wallerstein her ne kadar,

“Avrupa on altıncı yüzyılda şaha kalkmış bir ata benziyordu. Bazı grupların belli bir işbölümüne dayalı bir dünya-ekonomisi kurma, bu sistemin politik ekonomik garantörleri olarak merkez bölgelerde ulusal-devletler oluşturma ve işçilere sistemi sürdürmenin yalnızca kazancını değil masrafını da ödettirme teşebbüsü kolay değildi. Yapılanlar Avrupa’nın sayesindeydi, on altıncı yüzyıldaki atılım olmasaydı modern dünya doğmuş olmazdı ve bütün barbarlıklarına rağmen doğması hiç olmamasından iyidir”⁶⁶.

dese de etnik kargaşadan çevre kirliliğine kadar birçok alanda karşılaşılan sorunların sorumlusu olarak kapitalizmi gösterir ve ciddi eleştiriler getirir. Wallerstein’in söz konusu sisteme yönelik ciddi eleştirileri şu şekilde sıralayabiliriz: Kapitalist dünya-ekonomisi, birikimin en üst düzeye çıkarılması gibi bir hedefe sahiptir, ancak ulaşılan hedeften herkes eşit bir şekilde yararlanmaz. Kapitalist sistem var olan farklılıkları daha da büyütmüş ve kemikleştirmiştir. Üreticilerin sermaye birikimini en üst düzeye çıkarmalarında işgücü iki yönüyle üretici için önemlidir: Bulunabilirliği ve maliyeti. Amaç maliyetin düşürülmesidir. Bunu meşrulaştırmak için çeşitli değerler/yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden bir tanesi de “etnikleştirme”, konuyu aydınlatıcı diğer bir ifadeyle “kurumsal ırkçılık”. Bu, işçilerin hiyerarşikleştirilmesinde ve nimet dağılımı bakımından aralarındaki yüksek eşitsizliğe, ideolojik gerekçe olmuştur. Cinsiyetçilik gibi ırkçılık da eşitsizliği haklı çıkaran genel bir ideoloji işlevi görmüştür. Hedef sınırsız sermaye birikimi olduğu için işçilerin verimli ve kesintisiz olarak çalışabilmeleri için belirli kadrolarca yönetilmesi gerekir. Bu kadroların yaratılmasında, toplumsallaştırılmasında ve yeniden üretilmesinde etkili olan ideoloji ise “evrenselciliktir” ki bu ilkeye olan inanç, kapitalist dünya-ekonomisinin ideolojik yapısındaki temel taşlardan biridir. Çünkü sermaye birikimini kolaylaştırmaya hizmet etmektedir. Bunun yapılabilmesi de “ulusal” eşitlemelere nakledilebilecek bir dünya burjuva kültürü çerçevesinin yaratılmasını gerektirmiştir. Söz konusu yaratım, özellikle bilim ve teknoloji

⁶⁶ Wallerstein, *The Modern World System I*, ss. 356-357

bakımından, ama aynı zamanda siyasal fikirler ve toplumsal bilimler alanında önemli olmuştur. Bilimsel etkinliğin akılcılığına ağırlık verilmesi büyük, sınırsız birikimin akıl dışılığına bir maske olmuştur. Bu ilkeyle, pek çok açıdan hiyerarşik, eşitsiz toplumsal yapının ayakta tutulması mümkün kılınmıştır. Evrenselcilik ideolojisinin benimsenmesiyle “Batılılaştırma” ya da “modernleştirme” adı altında bazı temel süreçler meşrulaştırılmaktadır: İktisadi yapıların çevreselleştirilmesi, bir devletlerarası sisteme katılan ve bu sistem tarafından kısıtlanan zayıf devletler yaratılması, Hristiyanlığın kendi dinine çekme çabaları, Avrupa dilinin dayatılması, belirli teknolojilere ve törelere göre eğitim, yasalarla ilgili değişiklikler.

Tüm kapitalistlerin çıkarı tüm üretim maliyetlerinin düşürülmesinde yatar gibi görünse de bu durum bir kısım kapitalistleri diğerlerinden üstün duruma getirmiştir. Üretim maliyetlerini düşürme çabası para akışı ve dağıtımını da azalttığı için, birikim süreci için gerekli olan alıcı artışının sürekliliğini önlemiştir. Kapitalist sistem tüm sermaye biriktiricileri birbirine karşı kışkırtmıştır. Mücadele siyasaldır. Çünkü sermaye birikiminde en önemli rolü devlet oynar. Bu sistem, sisteme karşı çabalar harcayan emekçilere karşı sermaye biriktiriciler için bir sınıf dayanışmasını gerektirse de aynı zamanda bu dayanışma üyelerinin de kendi içlerinde siyasi ve iktisadî bir çekişme halinde olmaları sistemin bir diğer çelişkisidir. En temel mücadele sistemden büyük kar elde eden küçük grupla sistemin kurbanlarından oluşan büyük grup arasındadır. Sistem karşıtı hareketler sermaye-emek, merkez-çevre işleyişine dayalı temel eşitsizliklerden kaynaklanan kapitalist dünya-ekonomisine karşı hareketlerdir. Tarih içinde pek çok sistem karşıtı hareket iktidara ulaşmayı başarsa da o andan itibaren bu hareketler devletlerarası sistemin işleyişi tarafından sistem karşıtı hedeflerini sistemin işleyişine uygun hareket etmeye zorlar.

Proleterleştirme yetersizdir. Proleterleştirme sürecinin üreticilere getireceği yararlar da belgeler sunulmasına rağmen kapitalist dünya-ekonomisinin bunca uzun geçmişine baktığımızda proleterleşmiş işçi miktarı % 50 bile değildir. Bu kapitalist üretim süreci içindeki temel çelişkilerden biridir.

Sistem her ne kadar serbest pazar ve rekabetle tanımlansa da bunlar sistemin işleyişinde bir diğer çelişkiyi oluştururlar. Aynı yerel piyasadaki rakipler, kazanan olmak için aynı malı daha düşük fiyata satarlar. Bu da karı düşürücü bir etki yapar.

Wallerstein, yukarıda dile getirmiş olduğumuz gibi sistemin kendi çelişkilerinin, kapitalist bir dünya-ekonomisi olan modern dünya-sisteminin sonunu getirdiği görüşünde. Wallerstein, söz konusu problemler dolayısıyla sistemin bir kriz içinde olduğunu ve bir geçiş dönemi yaşadığımızı dile getirir. Ancak Wallerstein, süreceği varsayılan elli yıllık bir süreç sonunda hangi sistemin ya da sistemlerin devam edeceğini öngörmek gibi bir şansımız yok demeyi de ihmal etmez. Çünkü bugüne kadar sonsuz sermaye birikimi önceliğinden vazgeçmeksizin, sınırlı tavizlerle –“biçimsel” sömürgeciliklerin sona ermesi– liberal politik düzen korunmuştur. Ancak liberalizme ve devlete olan inancın yitirilmesi sistemde bir çatallaşmaya, kaosa yol açmıştır. Bununla birlikte bu kargaşa dönemi sonsuza dek sürmeyecektir. “Şurası kesin ki, sistemik kaostan sonra yeni bir düzen ya da düzenler gelir. Böyle bir yeni düzenin nasıl olacağını görmek mümkün değil. Yalnızca nasıl bir düzen istediğimizi belirtmek ve bu düzeni kurmak için mücadele etmek mümkün”⁶⁷. Wallerstein’e göre temel olarak sormamız gereken, yerine koymak istediğimizin ne olduğudur. Yine burada dikkat çeken bir diğer önermeyi görüyoruz: Bütün önceki sistemler eşitsiz ve demokratik olmayan sistemlerdi. Değer üretiminin artışı nedeniyle mevcut sistemimiz en büyük kutuplaşmayı gösterdiği için en kötüsüdür. Doğal olarak yapacağımız seçim, bu sistemler ile daha demokratik ve eşitlikçi bir sistem arasında olacaktır. Wallerstein söz konusu durum karşısında tarihsel alternatiflerin bir değerlendirmesi yapılabilir, der. Her şeyden önce mevcut sistemi çöküşe götüren sonsuz sermaye birikimi ortadan kaldırılabilir. Böylece ırk,cinsiyet ve ulus eşitsizliğine yol açan en güçlü nedenlerden biri ortadan kaldırılmış olacaktır. Kar amacı olmayan ademi-merkeziyetçi birimler, mevcut sistemdeki tekellerin denetlediği dünya pazarı yerine gerçek pazarlar oluşturulabilir. Bunlar yalnızca daha mükemmel rasyonaliteye giden yolların önerilmesidir. Yine de stratejilerin, herkesin katılacağı dünya ölçeğinde bir tartışmayla belirlenmesi çok daha gerçekçidir.

⁶⁷ Wallerstein, Hopkins, **Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi, (1945- 2025)**, s.306

Bölümün başında Wallerstein'in modern dünya sistemi kuramını geliştirmesinin altında yatan ana sebebin biraz da yaşadığımız dünyayı, günümüzdeki ekonomik ve siyasi ilişkileri anlama çabası olduğunu belirtmiştik. Wallerstein kuramını ortaya koyarken tarih çözümlemesi yapmayı bir zorunluluk olarak görmüştür. Çünkü ona göre, bugünün kökleri geçmişteydi, 16. yüzyılda idi. Wallerstein, yapmış olduğu çalışmasına dayanarak gelecekle ilgili bir takım öngörülerde bulunmuştur. Buna göre 1945 sonrası Amerika artık bir dünya gücüdür, 1970'lere gelindiğinde bu gücün zirvesindedir, ancak 1990'lara gelindiğinde durum değişse de 1945-90 arası Amerika'nın dünya sisteminin merkezinde yer aldığı yıllardır. 70'ler ve 80'ler ise Amerika'nın hegemonyasının düşüşe geçişinin başlangıcıdır. SSCB'nin 1980'lerde çözülmesiyle soğuk savaş da çökmüştür. Bu durum Amerika'nın hedeflerine ulaşmış olduğu genel kanısının aksine Amerika'nın üstünlüğüne son darbeyi indirmiştir. Aynı şekilde 1990-91 Körfez Savaşı krizi Amerika'nın dünya sistemindeki gücünün zayıflamasına iyi bir örnektir. Çünkü Amerika'ya meydan okunmuştur⁶⁸. Wallerstein'e göre Doğu Bloğu'nun çöküşünü hiçbir şekilde Amerika'nın bir zaferi olarak da değerlendirmemeliyiz. Sovyetlerde meydana gelen çöküş beraberinde Amerika'yı da götürmüştür. Diğer bir deyişle söz konusu çöküşün olumsuz sonuçları, yalnızca kutuplaşmayı yaratan taraflardan birinde hissedilmemiştir. Sovyetler söz konusu durumdan ne kadar zarar gördüyse Amerika için de aynı durum hasıl olmuştur. Bunun üçüncü Dünya ülkelerine yansımaları Wallerstein kısa bir şekilde özetler: Üçüncü Dünya'nın durumu Amerika'nın çöküşünde kaynaklanan belirsizlik evresinde daha da güçleşecektir⁶⁹

Yukarıda temel olarak Wallerstein'in kısaca modern dünya sistemi kuramını temellendirdiğini, eleştirilerini, sistemin geleceğine dair düşündüklerini başta dördüncü cildini henüz tamamlamadığı "Modern Dünya Sistemi" isimli üç ciltlik kitaplarına ve konumuza kaynaklık ettiğini düşündüğümüz diğer kitaplarına başvurarak Wallerstein'in kendi ağzından vermeye çalıştık. Bununla birlikte konumuzun bütünlüğü açısından Wallerstein'in kuramına yöneltilen eleştirileri de burada yer vermeyi uygun bulduk.

⁶⁸ Wallerstein, Hopkins, **Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi, (1945- 2025)**, ss. 271- 278

⁶⁹ Immanuel Wallerstein: **"Liberalizmden Sonra"**, çev. Erol Öz, Metis Yay., 2. bs., İstanbul, 2003 s. 19-25

Wallerstein'in dünya sistemi kuramı dünyanın çeşitli yerlerinde akademisyenlerce yaygın kabul görür ve farklı üniversite çatıları altında akademik hayatlarına devam eden bu insanlar, Wallerstein'in belirlediği çerçevede çalışmalarını geliştirirler. Bu oldukça bildik bir durum, ancak söz konusu kurama olumsuz yönde eleştiriler de getirilmiştir. Bizim burada ağırlıklı olarak üzerinde duracağımız nokta, teoriye yöneltilen bu olumsuz eleştiriler olacaktır.

Özellikle Andre Gunder Frank'ın konuyla ilgili öne sürdükleri üzerinde durmak istiyoruz. Çünkü, kurama yönelik eleştirilerini oldukça şaşırtıcı buluyoruz. Onun üzerinde ağırlıklı olarak duruşumuzun nedeni, Gunder Frank'ın bir dünya sistemi teorisyeni olarak uzunca bir süre Wallerstein ile dava arkadaşırken, 1990 sonrası Wallerstein'in çizdiği yoldan apayrı bir yol izlemesidir. Aslında Gunder Frank da modern dünya sistemi teorisyenlerindendir. Wallerstein'le birlikte modern dünya sistemi üzerine birçok ortak çalışmanın altına imza atmışlardır. Uzunca bir dönem herhangi bir fikir ayrılığına düşmediklerini söyleyebiliriz. Hatta Wallerstein-Gunder Frank arasındaki yakınlığın bir dönemlendirmesini Frank'ın ağzından şöyle ifade edelim. Frank aralarındaki ilişkinin bugüne kadar ki serüvenini “Y” harfinin şekline benzetiyor. Buna göre 1960'larda başlayan ilişkileri 1970 ve 80'lere gelindiğinde nerdeyse iç içe geçmiştir, ancak 1990'lara gelindiğinde resim oldukça farklıdır⁷⁰. Bu döneme gelindiğinde artık Gunder Frank ve Wallerstein'in konuyla ilgili olarak yollarının ayrıldığını görüyoruz. Dünya sistemine dair Gunder Frank'ın iddialarında belirli farklılaşmalar görülüyor.

Gunder Frank'ın Wallerstein'e getirdiği ilk eleştiri, onun sistemin geleceğine dair öne sürdükleridir. Wallerstein'in sistemin geleceğine dair temel iddiası ise şu idi: Şu andaki kapitalist dünya sisteminin yerini daha iyi veya kötü bir başka sistem alacaktır, bu, söz konusu sistemin kaçınılmaz kaderidir. Gunder Frank da ilk eleştiri bayrağını buna kaldırıyor. Wallerstein'in sistemin geleceğine dair öngörüsüne getirdiği temel eleştiri böylesi bir kader tayini için elimizde gün geçtikçe daha az kanıtın kalışıdır. Gunder Frank, dünya sistemi neden 16. yüzyıldan evvel doğmamış

⁷⁰ Andre Gunder Frank: “Immanuel and Me With-Out Hypen”, **Journal of World Systems Research**, VI, 2, Summer/Fall 2000, s. 216

olsun diye sorar. Dünya sistemi belki de bir süreklilik içindeydi aslında ve bütün bu yüzyıllar boyunca, belki de farklı dünya sistemlerinin başlangıcı ya da bitişi olduğu düşünülen aynı dünya sistemi içindeki iniş çıkışları temsil ediyordu. Gunder Frank'ın kafasında konuya dair bu belkiler onu "A Theoretical Introduction to 5.000 Years of World System History" adlı makaleyi yazmaya sevk etmiştir ve burada ilk olarak Wallerstein'in dünya sistemi anlayışına söz konusu eleştirilerini getirmiştir⁷¹.

Gunder Frank, B.K.Gills ile de yaptığı ortak çalışmalarda teoriye çeşitli eleştiriler getirmeye devam etmiştir. Dünya sistemi'nin aslında Wallerstein'in belirttiğinden farklı olarak çok daha eski bir sistem olduğunu dolayısıyla iddia edildiği gibi 500 yıl önce sistemik bir dönüşüm yaşanmadığı tezini öne sürerler.

"...Bizler dünya sistemine esas olarak bir "dünya ekonomisi" veya daha iyisi bir dünya politik-ekonomik sistemi olarak bakıyoruz...Bu nedenle, 5000 yıl boyunca her zaman aynı kalmasa da hep aynı dünya sistemi ile ilgileniyoruz"⁷²

Wallerstein ise söz konusu eleştiriler karşısında kendisini şöyle savunur: Gunder Frank ve Gills'den kendisini ayıranın aslında bir detay ama önemli bir detay olduğunu öne sürer. Buna göre kendisinin "dünya sistemleri"nden bahsederken Gunder Frank ve Gills'in "dünya sistemi"nden bahsettiğini öne sürer. Onlar için bütün tarihi çağlar boyunca tek bir sistem varken kendisinin değerlendirmesini, analizini yaptığının ise tek bir sistem olmaktan çok uzak olduğunu ileri sürer. Wallerstein'e göre tarih boyunca birçok dünya sistemi görülmüştür ve dolayısıyla modern dünya-sistemi ya da kapitalist dünya-ekonomisini de bu görülen sistemlerden yalnızca biri olarak değerlendirir. Gills, Wallerstein'in antik dünyada pazar ve ticaret aracılığıyla biriken kapitale gereken yeri ve önemi vermediğini ve Wallerstein'in işbölümü gibi modern dünya-sisteminin doğuşuna bağladığı durumların belki de çok daha önce görülmüş olabileceği gerçeğini gözden kaçırmış olabileceğini ileri sürer.

Özetle, Gills ve Gunder Frank'ın Wallerstein'e getirdiği temel eleştiri her ne kadar Braudel, Wallerstein üzerinde çalışılabilecek ve sistemi oluşturan ilişkilerin

⁷¹ Frank, **a.g.m.**, ss. 221-222

⁷² Gunder Frank, B.K.Gills: **"Dünya Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin yıllık mı?"** İmge Yayınevi, 1. Bası, 2003; s.535

keşfedilebileceği en büyük mümkün coğrafi birimi ele almış olduğunu söylese de, dünya sisteminin Wallerstein'in üzerinde çalıştığı kapitalist modern dünya sisteminden çok daha geniş ve eski oluşudur.

Son olarak Gunder Frank'ın Wallerstein'a getirdiği eleştirilerle ilgili olarak şunu eklemeliyiz: Gunder Frank, Wallerstein'in kuramını kuşatıcı olmaktan uzak olduğunu, dolayısıyla yeni bir kurama ihtiyaç olduğunu dile getiriyor. Dünya ekonomisinin global bir bütün olarak ele alınması gerektiğini öne sürer. Çünkü Gunder Frank'a göre her ne kadar yalanlansa ya da görmezden gelinmeye çalışılsa da 1800'lerden önce de global bir ekonomi vardı. Gunder Frank, Wallerstein'in kuramında 1750'lere kadar Asya'nın tamamına, hatta Rusya ve Osmanlı'ya dünya sistemi içinde yer vermeyişine de bu bağlamda eleştiri getirir. Bunun oldukça Avrupa merkezci bir bakış açısı olduğunu düşünüyor. Oysa ki dünya sistemi için Asya'nın yeri ve önemi gözden kaçırılmamalı. Çünkü bu insanlığın yüzde seksenini yok sayılması anlamına geliyor. Oysaki 1800'lere kadar Asya hem işbölümü hem de rekabet dayalı ekonomi açısından merkezi bir önem sahipti. Gunder Frank kendi kitabında 1750'de insanlığın üçte ikisinin yaşadığı Asya'nın dünya ekonomisindeki üretimin beşte dördünde sorumlu olduğunu belirtir. Bu bölgede daha Wallerstein'in söz konusu dünya sisteminin ilk olarak emarelerini gösterdiğini iddia ettiği 16. yüzyıla gelinmeden bir işbölümü oldukça gelişmişti. Tüm bu nedenlerle Gunder Frank, konuyla ilgili bugüne kadar geliştirilen varsayımların ve iddiaların yeniden gözden geçirilmesinin gerektiğini vurgular, özellikle de Batı'nın yükselişine dair ortay atılanların .

Modern dünya sistemi kuramı ortaya atıldığı günden bu yana çok sayıda yandaş bulmakla birlikte, kurama en ciddi eleştirilerin aralarında Ander Gunder Frank ve Gills da bulunduğu çalışma arkadaşları tarafından yöneltildiğini gördük. Ancak Gunder Frank ve Gills gibi isimlerin dışında kurama farklı açılardan eleştiri yönelten isimler de olmuştur, Robert Brenner, S. Stern, Bergesin ve Pietersen gibi.

Sınıf ilişkilerine vurgu yapan isimlerin başında Robert Brenner geliyor. Brenner'in eleştirisine geçmeden Wallerstein konuyla ilgili neler söylüyor onu hatırlayalım: Wallerstein dünya sistemini, bünyesindeki her grubun özelde kendi

çıkarları doğrultusunda sistemi yeniden şekillendirmek için mücadele halinde olduğu bir sosyal sistem olarak tanımlar. Brener de eleştirileriyle burada devreye giriyor. Wallerstein'in teorisinde sınıf mücadelesinin kaynağına inmeden yalnızca dolaşım ve mübadele sonucunda sınıf mücadelelerine varılmasını eleştirir. Oysa ki kapitalizmin ortaya çıkışı sınıf mücadelelerinin bir sonucu olarak ele alınmalı ve derinleştirilmeliydi. Walerstein'in kuramında bunun tam tersini yaptığını ve sınıf mücadelesinin yalnızca ticari dolaşıma vurgu yapmak için belirtildiğini; bunun dışında mücadelenin kaynağına inilmediğinin altını çizer. Diğer bir deyişle asıl vurgusu yapılması gereken sınıf mücadelesinin tarihsel derinliği iken, Wallerstein yalnızca işbölümü ve ticari dolaşım üzerinde durur, der. Dolayısıyla Wallerstein'in kuramının kapitalizm öncesi sınıf ilişkilerini açıklamakta yetersiz kaldığına inanır.

Kurama yöneltlen bir diğer eleştiri de birim olarak ülkelerin tek başına varlıklarının hiçe sayılmasıdır. Özellikle de eleştirilerin yoğunlaştığı nokta çevre ülkelerdeki merkez ülkelerin etkinliğidir, buna göre Wallerstein'in dünya sistemi kuramı tek tek ülkelerdeki içsel oluşumları, merkeze direnişlerini yok sayar. Kurama yönelik bu eleştiriye daha sağlam bir temele oturtabilmek için yine Wallerstein'in teorisinde eleştiri getirilen bölümüne dönmeliyiz. 16. yüzyılda ilk olarak ortaya çıkan modern dünya sistemi, metalar ve insanların dolaşım ve mübadelesi sonucunda sürekli olarak genişler ve söz konusu dünya ekonomisi dünyanın geneline yayılır ve ortaya çıkan işbölümü merkez, çevre ve yarı-çevre bölgelerin yaratımıyla sonuçlanır. Çevreden merkeze doğru artık ürün transferi gerçekleşmektedir. 16. yüzyıldan itibaren meydana gelen bu süreçle çevre ülkelerin dünya sisteminin parçası haline gelmeleriyle, ekonomik faaliyetlerini merkezdeki ihtiyaçların mantığı çerçevesinde düzenlerler. Teori bu noktada eleştiri alır. Çevreleşme dönüşümü tek yanlı olarak ele alınmakta ve Avrupa'daki gelişmeler çevrenin kendi kimliği yok sayılarak, çevredeki ülkelerin sosyo-ekonomik ve siyasal değişiklikleri etkileyen en önemli unsur olarak ele alınmaktadır. Diğer bir deyişle, merkezden kaynaklanan etkilerin dışsal faktörler olarak çevre ülkelerin kalkınmasında oynadığı rolün abartıldığı düşünülür. Kısacası çevrenin, merkezden gelen etkilere direnme potansiyelinin Modern Dünya Sistemi Kuramı içinde yok sayıldığı iddia edilmiştir.

Wallerstein'in merkez-çevre ayrımında, özellikle nitelikli-niteliksiz emek gücü ayrımına da eleştiriler getirilmiştir. Dünya sistemi kuramında merkez bölgelerdeki emek biçimleri nitelikli emek gücünü temsil ederken; çevre ülkelerdeki emek, niteliksiz işgücü olarak ve tarım faaliyetleri ile karakterize edilir. S. Stern, merkezde nitelikli, çevrede ise niteliksiz emek varsayımını reddeder. Buna örnek olarak da 16. ve 17. asırlarda Latin Amerika'da nitelikli, niteliksiz ve ortakçı emek biçimlerinin üçünün de bir arada yaşamış olmasını verir.

Bergesin ve Pietersen da teoriye dünya ekonomisinin oluşumu açıklanırken yalnızca serbest ticarette ağırlık verilmesini ve askeri gücün bir güç olarak etkinliğinin göz ardı edilmiş olmasına eleştiriler yöneltmişlerdir. Bergesin ve Petersen'e göre modern dünya sisteminin oluşmasında, tarihsel olarak askeri gücün aslında serbest ticaretten çok daha önemli ve merkezi bir yeri olduğunu öne sürerler.

Wallerstein'in kültür faktörünü ihmal edişine de eleştiriler getirilmiştir. Özellikle de toplumsal değişimi tek tek ülkelerin sınırları içinde meydana gelen olayların değil de, bir bütün olarak dünya sistemindeki olan biten koşullar yaklaşımına. Bu çerçevede getirilen eleştirilerin başında modern dünya-sistemi kuramının bölgesel/yerel tarihleri ve kapitalizm öncesi sınıf ilişkilerini açıklamakta yersiz kalıyor oluşu gelir. Buna göre modern dünya sistemi teorisi, özgül yerel tarihleri yok saymakta ve dolayısıyla kapitalizm öncesi sınıf ilişkilerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır şeklinde eleştiriler almaktadır.

"Dünya sistemi teorisinin en göze batan kusurlarından biri, ekonomik gelişmenin kabaca benzer kültürel geleneklere sahip geniş alanları, dünya sistemindeki güç ya da konum bakımından köklü farklılıklarına rağmen çok benzer biçimlerde etkilenmesinin nedenini açıklayamamasıdır"⁷³.

Buna göre varılan sonuç, Wallerstein'in toplumların farklı gelişim oranlarını açıklamak için kültürel farklılıkları kapsam dışı bırakıp, görmezden geldiğidir.

Tüm bu eleştirilere, Wallerstein'in bu yaklaşımının oldukça psikolojik ve diplomatik bulunduğu dair eleştirileri de ekleyebiliriz. Söz konusu eleştirilerin çıkış

⁷³ Ragin, Chirot: "Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler", s. 305

noktası Wallerstein'in merkez-çevre ve yarı-çevre arasında cereyan eden ilişkiyi temellendirişindedir. Wallerstein'e göre merkez, sistemin dengesi hatırına çevreye ihtiyaç duyar bununla birlikte gelişmekte olan yarı-çevre devletlerin rekabeti de kendisi için bir risk teşkil eder ve korkar. Söz konusu tedirginlik merkezi, yarı-çevre devletleri hem teşvik etmeye hem de kısıtlamaya teşvik eder. Bu da diğer iki sınıflandırmaya göre daha güçlü devlete yapılarının oluşmasıyla sonuçlanır. Böylesi bir açıklama modelinin realiteden oldukça uzak, psikolojik ve diplomatik olduğu iddia edilir.

Wallerstein'in dünya sistemi kuramına yönelik eleştiriler, büyük ölçüde kendi yakın çevresi gelmiştir. Özellikle 1990'lardan sonra Wallerstein'dan farklı eğilimler sergileyen bu insanlar aslında uzunca dönem onunla aynı eğilimi paylaşmış, ortak yazılar yazmış, çeşitli konferanslar beraber katılmış Wallerstein'in çalışma arkadaşlarıdır. Eleştirilerin yakın çevresinden gelişi başka nedenlerle de anlamlıdır. Açıklamasını toplumsal temelden ziyade kendi ilişkilerinde de bulabilir. Her ne kadar eleştiriler dünya sistemine yönelik olsa da yol ayrımının ortaya çıkışı 1990 sonrasına tekabül eder. Bu eleştirilerin belirli bir tarihsel dönemde ortaya çıktığını görüyoruz. Bu dönemin en önemli özelliği 20. yüzyılın bitişine tekabül ediyor oluşudur. Bu bitişle başlayan yeni dönemi çalışmamız kapsamı dışında bıraktık. Eleştirilerin bu dönemle ortaya çıkışını hatırlatmakla yetineceğiz. Kuşbakışı genel bir değerlendirme vermeye çalıştık. Elbette verdiğimiz örnekleri çoğaltabiliriz, ancak konumuz çerçevesinde bu kadarını yeterli gördük.

Yukarıda genel özelliklerini vermeye çalıştığımız Wallerstein'in toplumsal değişim kuramına son bir değerlendirme olarak şunları ekleyebiliriz. Wallerstein'in kuramının kuşbakışı bir değerlendirmesinde ilk göze çarpan insanlık gelişim çizgisinde üç eşiği öne çıkartıyor oluşudur: Tarım Devrimi, 16. yüzyılda Kapitalist dünya-ekonomisinin ortaya çıkışı ve kapitalist dünya-ekonomisinin içinde bulunduğu kriz dolayısıyla belirsizlik dönemi⁷⁴. Modern Dünya Sistemi isimli üç ciltlik kitabının üçüncü cildini ayırdığı "Endüstri Devrimi"ni söz konusu gelişim çizgisi çerçevesinde bir eşik olarak değerlendirmiyor. Çünkü gelişmeleri 16. yüzyıldaki

⁷⁴ Recep Ertürk: "Çağdaş Sosyoloji Teorileri", Yayınlanmamış ders notları

gelişmeler çerçevesinde değerlendiriyor. Bu anlamda feodalizmden kapitalizme geçiş çok uzun zaman önce 16. yüzyılda ortaya çıkmış olduğu için Wallerstein'e göre 18. yüzyılda görülen Endüstri Devrim'inin kapitalist dünya-ekonomisi'nin ortaya çıkışında herhangi bir katkısı olmuş olamaz. Wallerstein her ne kadar kuramını 16. yüzyılla ve kapitalizmle temellendirmiş olsa da kuramının geneline baktığımızda, ileri sürdüklerinin kapitalizmi pek de elverir olmadığını görüyoruz. Gözden kaçan, kapitalizm için de kilit bir fonksiyon olan üretimin 16. yüzyılda henüz var olmayışdır.

Bunlara ilaveten, tarım devrimi ve 16. yüzyıl arasında gözden kaçırılmaması gereken önemli tarihler var. Buna örnek olarak 1453'ü verebiliriz. Wallerstein, kuramının hiçbir bölümünde İstanbul'un fethine yer vermemiştir. Oysa ki kuramını temellendirdiği dönem olan Amerika'nın bulunuşu, İstanbul'un fethinden bağımsız düşünülemez. 1492, anlamını ancak 1453 ile bulabilir. Batı'yı yeni ilişkiler geliştirmek zorunda bırakan olayların başında 1453'te İstanbul'un fethi geliyor. İstanbul'un fethi ile birlikte Batı rüyalarını süsleyen Doğu'nun zenginliklerine ulaşmak için farklı yollar aramak zorunda kalacaktır; çünkü Batı, Doğu ticaretinin denetimini tamamıyla Osmanlı'ya kaptırmıştır. Bu yeni durum, onları Osmanlı'yla karşılaşmadan alternatif yollar aramaya itecektir ve bu arayış 1492'de Amerika kıtasının keşfi ile sonuçlanacaktır. Dolayısıyla Wallerstein her ne kadar kuramında kapitalizmi doğuranın feodalizmin krizleri olduğunu dile getirse de, Ortaçağ döneminin Wallerstein'in sunduğu türden bir başarıya kaynaklık edebileceğini düşünmüyoruz.

Wallerstein'in kuramı ile dikkat çekmek istediğimiz bir diğer nokta Marx'ın 19. yüzyılda söylediklerini yeniden gündeme getiriyor oluşudur. Yüzyılımızın en kapsamlı Marx yorumcusu olduğunu ileri sürebiliriz. Marx'la olan bu ilgisi, onu aynı zamanda Amerikan sosyolojisinin genel tasalarından farklı kılarak Kıta Avrupası problematiği ile olan yakın ilişkisini de açığa çıkarır. Wallerstein, kuramını temellendirirken ağırlıklı olarak Marx'tan yararlanmıştır. Wallerstein de kuramının kilit ögesi olan kapitalizmin dinamiği olarak ekonomi kurumunu öne çıkarır. Marx'ın da teorisinin en radikal varsayımı, sınıf kutuplaşması yani burjuva proleter zıtlığıdır

ve kapitalizmi üretim araçlarını toplumda ayrı bir sınıf oluşturan kapitalistlerin elinde bulunan bir üretim tarzı olarak tanımlar⁷⁵.

Sonuç olarak Wallerstein'in modern dünya sistemi kuramı, her ne kadar insanlık gelişim çizgisini kuşatarak günümüze ulaşan bir gelişim modeli ortaya koyma iddiası taşısa da genel özellikleri itibariyle dünya tarihinin 16. yüzyıldan sonraki gelişmelerini anlatır. Daha çok Amerika'nın bulunuşu ve sonrası gelişmeler Wallerstein'in kuramının çıkış noktasıdır.

⁷⁵ Maurice Dobb: “**Kapitalizmin Dünü Bugünü**”, Çev. Feyza Kantur, İletişim Yay., 4. bs., İstanbul, 2001, ss. 10-12

SONUÇ

Kuramlaştırdığı modern dünya sistemi ekseninde, Wallerstein’in toplumsal değişimi nasıl açıkladığını ortaya koymaya çalıştık. Wallerstein, günümüzde de egemen olan kapitalist dünya ekonomisinin 16. yüzyılda ortaya çıkmasıyla değişimin başladığını söylemektedir ve bu gelişmeyi Batı’nın kendi içindeki gelişmelerin bir ürünü olarak nitelendirmektedir. Buna ilaveten, dünyanın diğer coğrafyaları da Batı’daki bu gelişmeye eklemlenmeleri çerçevesinde ilgi görmektedir. Wallerstein kuramını sıklıkla iki başlıkla anlatmaktadır. Bunların birincisi, modern dünya sistemi; ikincisi ise merkez-çevre ilişkileridir. Her iki kavramın da belirli özellikleri bulunmaktadır. Modern dünya sisteminin, günümüz dünyasındaki ilişkilerin ortaya çıkışını açıklamaktan başka, bu ilişkilerin özelliklerini de tasvir eden bir kavram olduğu açıktır. Merkez-çevre ilişkileri ile yeryüzündeki belirli bir toplumu ya da coğrafyayı “merkez”, diğerlerini de “çevre” olarak kabul ederek bu temelde gelişmeleri açıklama çabasında olan Wallerstein, günümüz Batı toplum düzenini hakim düzen olarak kabul ederek, kapitalist toplum düzeni örgütlenmesinin kökenlerini 16. yüzyıldan başlatmakta ve günümüze ulaşan bir gelişim modeli ortaya koymaktadır.

Kapitalizmin ortaya çıkışını basitleştirilmiş bir zenginlik birikimine, ticari ilişkiye indirger ve 16. yüzyıldan başlatır. Söz konusu sistemle kastedilen aslında ekonominin siyasete ve toplum ilişkilerine galip gelmesinden başka bir şey değildir. 16. yüzyıl’a vurgu yapması ise anlamlıdır. Bu dönem Amerika’nın keşfinden itibaren günümüze dek süregelen Batı dünya egemenliğinin temelini oluşturduğu dönemdir. Wallerstein, 16. yüzyılda Batı Avrupa’da meydana gelen yeni bir dünya ekonomisinin tarihte ilk kez kapitalist üretim tarzını ve dolayısıyla devletlerarası sistemi geliştirdiğini ve bu sistemin ticaret, sermaye ve üretim ilişkileri yoluyla devletleri birbirine eklemlenmiş olduğunu iddia eder. Wallerstein’in toplumsal değişim modelinin yapı taşlarından biri devletlerarası sistemdir. Ona göre, toplumsal değişimi tek tek ülkelerin sınırları içinde meydana gelen olaylar değil, devletlerarası sistem içinde olan gelişmeler ve ilişkiler belirler.

Biyografisine baktığımızda çalışmalarında bir kaymanın olduğunu gördük. Önce Amerika içi tartışmalarla —McCarthyism— başlayıp, Afrika çalışmaları —saha

çalışmaları— ve o yıllarda gözde olan modernleşme problematiği çerçevesindeki çalışmalarının 1970’lerde sona erdiğini söylemek mümkündür. 70’lerle birlikte Wallerstein, yalnızca Afrika ve Amerika’nın iç sorunlarından çıkarak, sosyolojinin temel konularından biri olan insanlığın genel gelişimini kavrama tasası içinde olacaktır. Modern Dünya Sistemi isimli kitaplarını yazdığı yıllarda temel tasası budur. Çalışmamızda da belirtildiği gibi, Wallerstein bu çalışmasıyla birkaç şeyi birden gerçekleştirmiştir. İlk olarak, o güne değin Amerikan sosyolojisinin temel çalışma alanı olan saha çalışmalarını bir yana bırakmıştır. İkincisi, 19. yüzyılda sosyolojinin temel problemlerinden biri olan insanlığın gelişme çizgisi veya en genel ifadeyle toplumsal değişimin bir bütünlük içinde kavranması çabasına yönelmiştir. Bunu yaparken, 19. yüzyıl sosyologlarından farklı olarak, Kıta Avrupası’nın tarihsel gelişmesini göstermekten çok, Amerika’nın keşfiyle başlayan bir süreci ortaya çıkaracaktır. Öne çıkardığı tarihsel dönem, Wallerstein’in ifadesiyle modern dünya sisteminin ilk oluşmaya başladığı dönem olsa da dünya tarihindeki esas önemi, bilinen dünyanın dışında başka uygarlıkların da yeryüzünde yaşadığına işaret edilmiş olmasıdır. Buna ilaveten, Amerika ve Okyanusya’nın fiziksel, coğrafi ve toplumsal olarak dünya tarihine katılış tarihidir. Wallerstein konunun bu yönünü görmezden gelerek, günümüzdeki hakim toplum düzeni olan kapitalizmin bu yıllarda doğduğu konusundaki metinleri öne çıkaracaktır. Aslında söz konusu olan, Wallerstein’in de sosyolojinin ortaya çıkışına kadar giden bir geleneğin pek de dışında kalamayışıdır. Söz konusu gelenekle kastımız, Avrupa toplumlarının tarihi gelişimlerinden yola çıkılarak, günün gelişmeleri ile biten bir gelişim şeması ortaya koymaktır. Bu tavır, A. Comte’da da ve diğerlerinde de aynen vardı. Bunun istisnası Marx’tır. Marx, Avrupa’nın gelişimini belirli bir model, bir değişim modeli içinde açıkladığı gibi, bir adım daha atarak gelecekte kazanacağı form konusunda da öngörü ve çıkarımlarda bulunmuştur⁷⁶. Hatırlanacağı gibi Marx, ilkel birikimin 15-16. yüzyıllarda ortaya çıktığını geçen yüzyılda öne sürmüştü⁷⁷. Ancak Marx’ın önemi yalnızca bunu öne sürmesinden ileri gelmemektedir. Marx’ın esas önemi, Kıta Avrupası’nın gelişimini açıklayan bir kuramsal model ortaya koymasıdır. Ayrıca bu modelin yalnızca Kıta

⁷⁶ Baykan Sezer: “**Sosyolojinin Ana Başlıkları**”, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 86

⁷⁷ Karl Marx: “**Marx’ın toplum Kuramı**”, çev. Özer Ozankaya Doğan Yay., 1971 ss. 90-91

Avrupası'nın gelişimini ve geçmişini açıklamakla sınırlı olmadığı, Kıta Avrupası'nın ve tüm insanlığın geleceğini de açıkladığı iddiasında bulunmasıdır.

Wallerstein'in yaşadığı 50'li yıllarda hem Marx'a yönelik kuramsal ve bilimsel eleştiriler vardır, hem de Marx'ın görüşleri yeryüzünün bir bölümünde egemen toplum ideolojisi olarak kabul görmektedir ve bu görüşler doğrultusunda toplum düzenleri oluşturulmuştur. Marx'ın kuramı Avrupa'da tartışma yarattığı gibi Rus devrimi ile birlikte, kuramının yeryüzünün bir bölümünde uygulanmasına başlanacaktır. Bu, 20. yüzyılı başlatan olay olmuştur. Rusya 20. yüzyılda kendisini "Batı'nın gelecekte alacağı biçimin öncü modeli" olarak sunmuştur. Bu görüşlerin yankısı ve bunlara gösterilen ilgi yalnızca Avrupa ile de sınırlı kalmamıştır. Rusya 20. yüzyıl dünyasının önemli siyasi gücü olduğu gibi, "sömürmeyen Batı" olarak da Batı dışı ülkelere model ve onlara gelecek vaat eden bir merkez olarak da öne çıkmıştır. Ancak Avrupa, erken dönemden başlayarak, Rusya'nın uygulamalarına ve "merkez" olma fikrine direnç göstermiştir. Kıta Avrupası'ndaki tüm merkezlerde Rusya'daki sosyalizme de, Rus Marxizmine de eleştiriler söz konusudur. Amerika, tüm bu tartışmaların büyük ölçüde dışında bir alan olduğu gibi Amerika II. Dünya Savaşı sonrasında da Batı egemenlik ilişkilerini devralan merkez olmuştur. İlişkileri devralmanın ardından ilk giriştiği iş, "sömürgelerin bağımsızlaş(tırıl)ması" olmuştur. Sömürgelerin bağımsızlaşması süreci ile birlikte, Batı'nın geleceğini hangi merkezin temsil edeceği tartışması sürmektedir. Wallerstein, 20. yüzyılda iki dünya savaşı yaşayan Kıta Avrupası'nın, yüzyılın ortalarında söyleyecek sözlerinin tükenmesiyle birlikte döneminde ortaya çıkan yeni arayışlardan yola çıkarak bir yandan Marx'ı yeniden yorumlamış, diğer yandan da Batı'daki güncel tartışmalar önünde bir duruş sergilemiştir. Onun değişim kuramı, tamamıyla bu duruşun ifadesi olarak karşımıza çıkmıştır. "Dünya Sistemi" çalışması, bu yeni duruşun temellendirilişidir.

Gerek kapitalist ilişkilerin hakim olduğu Batı, gerekse "sosyalist Batı" olarak SSCB, insanlığın geleceği üzerine Batı adına iddia sahibidirler. Ancak her ikisi de belli sorunlarla karşı karşıyadır*. Wallerstein'in tezinde, Bağlantısızlık Hareketi'nin yükseliş koşullarında Kıta Avrupası'nı yeniden temel tartışma eksenine aldığını

* En azından 70'li yıllar başı "Bağlantısızlık Hareketi"nin doruğa çıktığı bir tarihsel dönemdir.

görüyoruz. Çalışmamız sonucunda, Wallerstein'in çabasıyla ve ortaya koyduğu değişim kuramıyla bu tıkanıklığı büyük ölçüde gördüğünü ve söz konusu tıkanıklığı aşma sorununa çözüm arama kaygısı taşıdığını gördüğümüzü söylemeliyiz. Gerek Modern Dünya Sistemi gerekse merkez-çevre ilişkilerinin bu çerçevede okunması gerektiğini düşünüyoruz. Çalışmamızda ulaştığımız sonuçlardan biri budur.

Wallerstein, 20. yüzyıldaki özgün duruşu ile Batı içindeki kıyasıya çekişmede taraflardan herhangi birine bir aidiyet belirtmeden tutum takınmıştır. Bu durumu, onun önemsenmesine de temel oluşturmuştur. Hem Amerika'da yaşamakta, hem anti-marxist* ve buna ilaveten SSCB ve diğer ülkelerdeki gelişmeleri de dışlamayan bir tutum alışın sahibidir. Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta, Kıta Avrupası düşünürlerinin onun temel referanslarını oluşturmalarıdır: Marx ve Braudel. Wallerstein, Braudel'le kişisel olarak da ilişki içindedir. Modern dünya sisteminin ilk cildini daha yayınlanmadan görmüş ve eleştiriler de bulunmuştur. Daha da ötesi, Wallerstein, Modern Dünya Sistemi isimli üç ciltlik kitabının ikinci cildini Fernand Braudel'e ithaf etmiştir. Braudel'in Batı düşüncesindeki önemi ise, bir ortaçağ tarihçisi olmasına rağmen, yaşanan dönemde söz konusu ilişkilere çerçeve teşkil edecek bir bakış açısı ortaya koymuş olmasıdır.

Wallerstein'in kuramı konusundaki eleştirilere gelince, bu eleştirilerin önemli bir özelliği büyük ölçüde yakın çevresinden ve eski arkadaşları tarafından yapılmış olmalarıdır. Eleştirilerin diğer bir özelliği ise, yalnızca eleştiriyle sınırlı kalınmış olması ve Wallerstein'in çabasını aşar bir özellik ortaya konulmamasıdır. Bunun nedeni ise, eleştiri getirenlerin de kaygılarının Wallerstein'inkinden farklı olmayışındır. Söz konusu yazarların hemen hepsi Batı kültürü ile beslenmiş yazarlardır. 19. yüzyıl sosyoloji birikiminin etkisi altında olmalarının yanı sıra, 20. yüzyılı bizzat yaşayan kişilerdir. Konuyu daha fazla kurcalamaları sorun oluşturabilecektir. Bu çerçevede Andre Gunder Frank'ın Wallerstein'le birlikteliklerini "Y" harfine benzetmesini hatırlatalım. Birlikte yola çıkmışlardır ve aynı temel sahiptirler; belirli bir noktada yol ayrımına gitmektedirler ancak temel değişmemektedir. Eleştiriler getirilmesine rağmen, söz konusu olan kuram aynı

* Ancak Wallerstein 20. yüzyıl koşulları düşünüldüğünde anti-komünist değil.

zamanda akademik çevrelerce genel kabul gören bir kuramdır. Kuramın ortaya atılmasından itibaren sürekli desteklenmesi, özellikle de diğer ülkelerden gelen akademisyen ve akademisyen adayları aracılığı ile Asya ülkelerinde, özellikle de Batılılaşan ülkelerde “en son geçerli bilgileri”, “çağdaş gelişmeler sonucu ortaya çıkan bilgilerin öğrenilip, aktarılışı” olarak sunulması ve bunun burs, akademik işbirliği, akademik değişim programları ile desteklenip yaygınlaşması, aslında bizim asıl vurgu yapmak istediğimiz noktadır. Yine bu ülkelerin Yeniçağ sonrası gelişmeler temelinde kendi gelişimlerini daha doğrusu gelişemeyişlerini, hatta gerileyişlerini açıklamak istemeleri, kuramla ilgili akılda tutulması gereken temel noktalardan biridir.

Son olarak belirtmemiz gereken nokta Wallerstein’in kuramının ülkemiz de dahil olmak üzere Amerikan Üniversitesi geleneği ile ilintili olarak oluşmuş üniversitelerde ve belirli bir politik eğilim taşıyan entelektüel çevrelerde yaygınlığı konusudur. 20. yüzyılda çeşitli alanlarda Amerika’nın öne çıkması, bu ülkeye öğrenci gönderimini de beraberinde getirmiştir. Buna ilaveten, Wallerstein gösterdiği kuramsal çaba ile 20. yüzyılın bölünmelerinin içinde değil, üstünde bir yer edinme olanağı yakalamıştır. Soğuk savaş koşullarında hem belli şeyleri söyleyebilmek, hem de kimi tartışmalarda suçlamaların dışında kalmak hiç de yaban atılamayacak bir imkandır. Batı’nın yeni konumu ve geleceği konusunda da tavır sahibi olmayı, Kıta Avrupası düşüncesi ve orada başlayan gelişmeler temelinde ele almaktadır. Bir anlamda, Amerika’ya yönelik olarak Kıta Avrupası kaynaklı küçümsemeleri de aşan bir noktada durmaktadır.

Sonuç olarak, Wallerstein, ortaya koyduğu değişim kuramı ile 16. yüzyılda Kıta Avrupası temelinde bir değişime işaret etmekte ve bu değişimin kaçınılmaz sonucu olarak Amerika’nın yükselişine bir temel bulmaktadır. Wallerstein’in modern dünya sistemi kuramında 16. yüzyıla yaptığı vurgu, Batı toplumunun ve onun 20. yüzyıldaki sözcülüğünü üstlenmiş olan Amerikan hegemonyasının meşrulaştırılmasından öte bir şey değildir. Amerika’nın yükselişi merkez-çevre temelinde örtük bir açıklamaya kavuşurken, yeryüzünün diğer yörelerinden Amerika’ya öğrenim için gelen gençlere kendi toplumlarının da gelecekte bir gün

aynı ilişki çerçevesinde dünya tarihinde bir yer edinebilmesinin mümkün olabileceği kanaatini vermektedir. Fakat Batı içinde SSCB'nin dağılışı ile tartışmalar sona erince bütün bunların bir kenara itilmesi bizzat Wallerstein'in kendi eliyle gerçekleşecektir. Wallerstein'in değişim kuramı da 19. yüzyıl sosyolojisindeki temel bir eğilimin —Batı'nın kendi kendini doğrulamasının— yinelenmesi dışında bir özellik taşımaz.

KAYNAKÇA

1. Amin, Samir v.d.: **“Büyük Kargaşa: Yeni Toplumsal Hareketlerin Krizi”**, Çev. Erden Akbulut, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1993
2. Atiker, Erhan : “Amerikan Pragmatizmi ve Güncel Yaşam Dünyası”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 4. Sayı, İÜEF Basımevi, 1997
3. Aysoy, Mehmet: **“Yeni Bir Toplum Haritası İnşa Girişimleri”**, (Çevrimiçi), www.mehmetaysoy.com, 27 Temmuz 2005
4. Coşkun, İsmail: “Modernleşme Kuramı Üzerine”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 1. Sayı, İÜEF Basımevi, İstanbul, 1989
5. Coşkun, İsmail: **“Modern Devletin Doğuşu”**, Der Yay., İstanbul, 1997
6. Dobb, Maurice : **“Kapitalizmin Dünü Bugünü”**, Çev. Feyza Kantur, İletişim Yay., 4. bs., İstanbul, 2001
7. Elwell, Frank: **“Major Works by Immanuel Wallerstein”**, (Çevrimiçi), <http://www.faculty.rsu.edu/~felwell/Theorists/Wallerstein/WallersteinBooks.htm>, 21 Ağustos 2004
8. Ergun, Doğan: **“100 Soruda Sosyoloji El Kitabı”**, Gerçek Yayınevi, 6. bs., İstanbul, 1993
9. Erkün, Safa:”Tarihi Bitirdiği Sanılan Coğrafya (Amerika’nın Keşfinin 500. Yıldönümünde) Bir Tarih Felsefesi Denemesi ”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 4. Sayı, 1997
10. Ertürk, Recep: **“Çağdaş Sosyoloji Teorileri”**, Yayınlanmamış Ders Notları
11. Ertürk, Recep: **“ 500. Yılında Amerika”**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994
12. Frank, Andre Gunder : “Immanuel and Me With-Out Hyphen”, **Journal of World Systems Research**, VI, 2, Summer/Fall 2000
13. Frank, A. Gunder, Gills, B.K.: **“Dünya Sistemi Beş Yüz Yıllık mı, Beş Bin Yıllık mı?”** İmge Yayınevi, 1. Bası, 2003; s.535
14. Huberman, Leo: **“Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla”**, Çev. Murat Belge, İletişim Yay.,3. bs., İstanbul, 2003
15. İslamoğlu, Huri : **“Neden Avrupa Tarihi?”**, Çev. Simten Coşar, Özgür Gökmen, Yıldırım Kırköz, İletişim Yay., İstanbul, 1997
16. Kasaba, Reşat: **“Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On dokuzuncu Yüzyıl”**, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yay., İstanbul, 1993

17. Keyder, Çağlar : “**Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**”, İletişim Yay., 7. bs., İstanbul, 2001
18. Kongar, Emre: “**Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**”, Remzi Kitabevi, 10. bs., İstanbul, 2004
19. Lefebvre, Henri: “**Marx’ın Sosyolojisi**”, Çev. Selahattin Hilav, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1968
20. Lehrverbund European Social Structure&Cultural Globalization: “**Intellectual Biography**”, (Çevrimiçi),<http://www.zmk.uni-freiburg.de/Wallerstein/intellectual-biography.htm>,30 Haziran 2005
21. Lehrverbund European Social Structure&Cultural Globalization:“**Cultural Globalization**”, (Çevrimiçi)
<http://www.zmk.unifreiburg.de/Wallerstein/cultural-globalization.htm>,30 Haziran 2005
22. University of Louisville: “**The Modern World System I**”, (Çevrimiçi),
<http://www.louisville.edu/~jabusc01/worldsys.htm>
23. Marx, Karl: “**Marx’ın toplum Kuramı**”, çev. Özer Ozankaya, Doğan Yay., İstanbul, 1971
24. Okan, Oya: “**Batı Düşüncesinde Liberalizm ve Tarihi Koşulları**”, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 2001
25. Okan, Oya: “Amerika’nın Dünya Devleti Olma Çabaları ve Türkiye”, **500. Yılında Amerika**, (Yayına Hazırlayanlar: Recep Ertürk-Hayati Tüfekçioğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994
26. Özcan, Ufuk: “Wilson Prensipleri Üzerine”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 4. Sayı, İÜEF Basımevi, İstanbul, 1997
27. Özel, Mustafa: “**Medeniyet ve Modernlik**”, Kitabevi, İstanbul, 1997
28. Ragin, C., Chiot, D.: “**Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**”, Çev. A. Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. bs., İstanbul, 1999
29. Sezer, Baykan: “**Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**”, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997
30. Sezer, Baykan: “**Sosyolojinin Ana Başlıkları**”, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi

- Yayınları, İstanbul, 1985
31. Sezer, Baykan: “Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı”, İÜEF Yay., İstanbul, 1990
 32. Şatıroğlu, Ayşen : “J. L. Moreno ve Sosyometri Üzerine”, **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi 5. Sayı, İÜEF Basımevi, 2000
 33. Vela, Carlos A. Martinez: “**World Systems Theory**”, (Çevrimiçi) <http://web.mit.edu/esd.83/www/notebook/WorldSystem.pdf>, 17 Haziran 2005
 34. Wallerstein, Immanuel: ”**Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş**”, Çev.Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy, Aram Yay., 2. bs. İstanbul, 2000
 35. Wallerstein, Immanuel: “**Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri**”, Çev. Taylan Doğan, Avesta Yay., İstanbul, 2001
 36. Wallerstein, Immanuel: “**21. Yüzyılda Siyaset**”, Çev. Taylan Doğan-Ender Abadoğlu, Aram Yay.,İstanbul, 2004
 37. Wallerstein, Immanuel: “**Tarihsel Kapitalizm**”, Çev. Nemciye Alpay, Metis Yay.,3. bs., İstanbul, 2002
 38. Wallerstein, Immanuel: “**Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi**”, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul, 2000
 39. Wallerstein, Immanuel: “**Sosyal Bilimleri Düşünmemek: 19. Yüzyılın Paradigmasının Sınırları**”, Çev. Taylan Doğan , Avesta Yay., İstanbul, 1999
 40. Wallerstein, Immanuel: “**Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine**”, Çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları, İstanbul, 1996
 41. Wallerstein, Immanuel: “**Liberalizmden Sonra**”, Çev. Erol Öz, Metis Yayınları, 2. bs., İstanbul, 2003
 42. Wallerstein, Immanuel: “**Sistem Karşıtı Hareketler**”, Çev. C. Kanat, B. Somay, S. Sökmen, Metis Yay., İstanbul, 1991
 43. Wallerstein, Immanuel: “**The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European Wold-Economy in the Sixteenth Century**”, Academic Press Inc., New York, 1974

44. Wallerstein, Immanuel: **“The Modern World System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy 1600-1750”**, Academic Press Inc., New York, 1980
45. Wallerstein, Immanuel: **”The Modern World-System, III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730-1840’s”**, Academic Press Inc., New York, 1989
46. Wallerstein, I., Hopkins, T. K.: **“Geçiş Çağı: Dünya Sisteminin Yörüngesi, (1945-2025)”**, Çev. Nuri Ersoy, Ender Abadoğlu, Orhan Akalın, Yücel Kaya, Avesta Yay., İstanbul, 2000
47. Wallerstein, I., Balibar, E.: **“İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler”**, Çev. Nazlı Ökten, Metis Yay., 3. bs., İstanbul, 2000
48. Wallerstein, Immanuel: **“The Politics of the World-economy: The states, the movements and the civilization”**, Cambridge University Press, Cambridge, 1984
49. Wallerstein, Immanuel: **“Jeopolitik ve Jeokültür”**, Ç. M. Özel, İstanbul, İz, 1993
50. Wallerstein, Immanuel: **“Kapitalist Dünya-ekonomisi: Gelişme ve Dönüşüm”**, Tarih Risaleleri, Der. Ve Çev. Mustafa Özel, İstanbul, İz, 1995
51. Wallerstein, Immanuel: **“Amerikan Gücünün Gerileyişi: Kaotik Bir Dünyada ABD”**, Çev. Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul, 2004
52. Immanuel Wallerstein: **“The Development of an Intellectual Position”**, (Çevrimiçi), <http://www.yale.edu/sociology/faculty/pages/wallerstein>, 25 Mayıs 2004
53. Immanuel Wallerstein: **“Curriculum Vitae”**, (Çevrimiçi), www.fbc.binghamton.edu/iwcv.htm, 30 Eylül 2003
54. Immanuel Wallerstein: **“Comments”**, (Çevrimiçi), <http://fbc.binghamton.edu/trcmpg.htm>, 11 Ocak 2005